

— знамениті українці —

І. Коляда, Ю. Коляда,
О. Кириєнко, Є. Биба

ПЕТРО
Гулак-Артемівський

Харків
«Фоліо»
2016

ББК 83.3(4УКР)

П29

Серія «Знамениті українці»
заснована в 2009 році

Художник-оформлювач
Л. П. Вировець

Петро Гулак-Артемівський / І. А. Коляда, Ю. І. Коляда, О. Ю. Кириєнко, Є. В. Биба; худож.-оформлювач Л. П. Вировець. — Харків: Фоліо, 2016. — 120 с. — (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-7049-4.

Серед тих, хто продовжив реалістичні традиції Івана Котляревського, хто закладав основи нової української літератури, почесне місце належить Петрові Гулаку-Артемівському (1790—1865). Він створив чимало романтичних балад, віршованих і прозових послань, перекладів, віршів побутового характеру, проте здобув популярність перш за все як байкар-новатор. Використовуючи скарби українського фольклору, його гумор, художні засоби, народну розмовну мову, поет створив і поширив жанр байки і приказки, випробувавши, по суті, всі найголовніші різновиди цього жанру — від байки-казки Лафонтена та І. Хемніцера до класичної байки І. Крилова.

ББК 83.3(4УКР)

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)
ISBN 978-966-03-7049-4

© І. А. Коляда, Ю. І. Коляда,
О. Ю. Кириєнко, Є. В. Биба, 2016
© Л. П. Вировець, художнє
оформлення, 2016
© Видавництво «Фоліо», марка
серії, 2009

*Присвячуємо батькам,
вчителям
та університетським
наставникам,
землякам*

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Славний козацько-шляхетський рід

Прїзвище Гулакїв бере свій початок із сивої давнини. Гулаками, за свідченням «Етимологічного словника української мови», називали «продовгуваті пампушки на олії» або «великі вареники, начинені маком, грушками та ягодами». Як бачимо, і в прїзвиськах людей не обходилося без притаманного українству гумору...

Український рід, що дав вітчизняній культурі класиків літератури, науки та музичного мистецтва, заслуговує на те, щоб про нього знали й пам'ятали не лише нащадки, а й співвітчизники. Про рід Гулаків-Артемовських відомо зовсім небагато, однак українські дослідники намагалися не обмежуватися дослідженням творчості й біографії ученого, прозаїка та поета Петра Петровича та його небожа співака й композитора Семена Степановича Гулаків-Артемовських і крізь призму розповідей про видатних діячів прагнули відтворити бодай маленьку частку їхнього родоводу.

Однак і досі залишаються відкритими питання походження й соціального стану родини, історії подвійного прїзвища,

відповіді на які допомогли б повніше відтворити родовід Гулаків-Артемовських.

Сьогодні існує кілька версій про походження цього роду. Одна з найпоширеніших ґрунтується на твердженні П. П. Гулака-Артемовського, за якою родоначальником був Іван Гулак, генеральний обозний при Петрі Дорошенкові (друга половина XVII ст.). Переконливість цього твердження базується на тому, що П. П. Гулак-Артемовський, який народився 1790 р., доводився генеральному обозному нащадком у п'ятому-шостому поколінні й міг знати про свого пращурів з родинних переказів.

Про історію походження подвійного прізвища Петро Петрович зазначав у рукописній біографії. «Прізвище Гулак-Артемовський, — писав він, — пішло від одного з потомків Івана Гулака, який жив у селі Артемовську. За розгульне життя місцеве населення прозвало цього Гулака «Гулякою», і, щоб не плутати з іншими представниками роду, його стали звати Гулякою Артемовським. Від нього починається рід Гулаків-Артемовських».

У записях метричної книги Покровської церкви міста Городище Черкаського повіту Київської губернії священник Степан Гулак-Артемовський усюди записується як «Стефан Артемовський». Під таким прізвищем записано і його молодшого брата, який був старшим дияконом церкви, — «Василій Артемовський». У записі від 1816 р. йде мова про Василя як священника городищенської Преображенської церкви: «У священника Преображенської церкви Василя Гулака-Артемовського і його дружини Марії Іванівни народилася дочка...».

Отже, на початку століття представники цього роду записували себе і як Артемовські, і як Гулаки-Артемовські.

Проте відповіді на питання стосовно подвійного прізвища роду Гулаків-Артемовських не знайдено, адже записи в метричній книзі розповідають лише про Стефана Артемовського та його рідного брата — Василя Гулака-Артемовського. На жаль, нічого не відомо про витоки роду, починаючи від генерального обозного Івана Гулака і закінчуючи Патрікієм. Від останнього чітко простежується подальша родова лінія Гулаків-Артемовських: Патрікій — його син Петро. Петро мав трьох синів — Степана (священик Покровської церкви міста Городище, батько композитора й співака С. П. Гулака-Артемовського), Василя (священик городищенської Преображенської церкви) та Петра (письменник і поет, ректор Харківського університету).

Є версія, що Гулаки-Артемовські були вихідцями з дворянського стану. Однак за радянських часів, на які припали перші дослідження біографій дядька й небожа Гулаків-Артемовських, це питання не порушувалося, зокрема в монографії Л. Кауфмана «С. С. Гулак-Артемовський» (Київ, 1962). Оминула цю проблему і музейна експозиція, яку розгорнув організатор і засновник музею, краєзнавець Георгій Коваль. У його записах, які зберігаються в Городищенському музеї С. С. Гулака-Артемовського, йдеться, щоправда, про герб роду Гулаків, на якому зображені лук і стріла.

І в рукописах Л. Кауфмана, що не увійшли до монографії й нині зберігаються в музеї, згадується про дворянське коріння роду Гулаків-Артемовських: «...во всех документах, сохра-

нившись в личном архиве Гулака-Артемовского в Ленинградском центральном историческом архиве, указано, что он происходил из киевских дворян...».

У дослідженні автора «М. И. Глинка и С. С. Гулак-Артемовский. Новые материалы» (Київ, 1961) йдеться про написану рукою Глінки довідку, яка послугувала Семену Степановичу беззаперечним документом для проживання в Петербурзі: «Глинка... справедливо решив, что лицу дворянского происхождения легче будет продвигаться по лестнице артистической карьеры... потребовал, чтобы в свидетельстве было указано, что Гулак-Артемовский происходит из киевских дворян...».

У листі (травень 1839 р.) до свого дядька П. П. Гулака-Артемовського в Харків С. С. Гулак-Артемовський писав: «Дело о дворянстве нашего рода давно поступило в геральдию и через два, не более чем три месяца будет решено непременно. Герольдмейстер, с которым я имел случай познакомиться, заверил меня, что род Гулаков-Артемовских наверное будет утвержен в дворянском достоинстве. Паспорт я получил с приписанием, что я дворянин».

У записях метричної книги городищенської Покровської церкви на початку ХІХ ст. кілька разів згадується дворянин Федір Гулак та його дружина Акеліна у зв'язку з народженням дітей, зокрема у 1802, 1805 та 1806 рр. Запис, датований груднем 1802 р., засвідчує, що у «дворянина Якова Гулака и жены его Екатерины родился сын Павел». І далі: «У дьякона Василия Артемовского и жены его Марии родился сын Лесь. Воспринимал губернский секретарь Аким Гулак-Артемов-

ский»; «У тытулярного советника Акима Гулака и жены его Марии родился сын Марко...» (1810 р.); «Дворянин Василий Гулак воспринимал незаконнорожденного младенца шляхтича Ивана Дунаевского» (кінець 1806 р.). Таким чином, записи засвідчують, що на початку ХІХ ст. у Городищі проживало багато дворян Гулаків.

Клопотання С. Гулака-Артемовського було не стільки щодо «присвоєння» дворянського титулу, а скоріше щодо його відновлення, оскільки він, будучи людиною світською, цікавився минулим свого роду. Саме таку думку обґрунтував радянський дослідник Л. Кауфман, який зазначав, що городищенські священники походять із дворян.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Городищина — мала батьківщина Гулаків-Артемовських

«Городище — місце, де колись було місто або укріплення, а потім цією назвою звалися нові поселення, які на старих місцях будувалися» («Географічний словник 1788 р.»).

Там, де тихо і повільно протікає колись повновода річка Вільшанка, у центральній лісостеповій частині Наддніпрянської України розташоване мальовниче містечко Городище, в якому народився перший український байкар П. П. Гулак-Артемовський. Багаті й родючі землі цього краю не раз приваблювали чужинців. Отож місцеве слов'янське населення, аби вберегтися від ворога, зводило навколо своїх поселень укріплення — городища (огорожі). Поступово ці укріплені поселення перетворювалися на оборонні, адміністративні й торговельно-ремісничі центри племінних об'єднань.

Стародавнє укріплене поселення Городище (власне центр сучасного міста) складалося з дитинця, обнесеного частоколом, водних перешкод (р. Вільшанка), торговиці, окольного або ремісничого передмістя за притокою річки Вільшанки — Татарки. Археологічні знахідки свідчать, що в цьому городищі життя не

припинялось і після монгольської навали 1239—1240 рр. Із попелу і руїн воно відроджувалося багато разів.

Городище могло сформуватися в XI ст., у часи Київської Русі, коли так називали поселення, укріплені ровами, валами і високими стінами. За князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого розпочалося будівництво фортифікаційної оборонної системи на південно-східних рубежах Київської Русі. «Повість минулих літ» повідомляє: «...у 988 р. князь Володимир Великий почав будувати міста на берегах великих рік та заселяв їх найкращими воїнами, щоб протистояти печенігам». А в 1032 р. князь Ярослав Мудрий «почав ставити міста на р. Рось».

Містечко Городище в XVI ст. перебувало на окраїні Литовської держави. Ним володів київський удільний князь Олелько Володимирович та його син Семен, які з часом передали ці землі князеві Федору Глинському. По смерті Ф. Глинського містечко перейшло його сину Богдану, путивльському наміснику, який загинув у московському полоні в 1500 р.

Перша письмова згадка датується 1527 р., коли містечко після жорстокого спротиву було спалене та зруйноване кримськими татарами, адже розташовувалося на так званому Чорному шляху, яким чинилися набіги на українські землі. Як переповідають джерела, «русло річки було забито тоді тілами вбитих, а вода червоніла від крові».

1537 р. князь Володимир Глинський продає городищенські землі знатному черкаському міщанину та власнику с. Мліїв Івану Зубрику. З часом городищенські землі успадкував його син Василь, а згодом ці землі відійшли до єдиної дочки В. Зубрика Христини Василівни. Не маючи коштів на роз-

будову земель та маєтку, Христина Василівна продає свою спадщину коронному гетьману Речі Посполитої Станіславу Конецпольському (в якого на службі перебував Михайло Хмельницький та його син Богдан Хмельницький). 28 січня 1633 р. гетьман викупив у неї землі Жаботина, Млієва, Старосілля, Орловеця, Слобідки, Сміли, Балаклії та спаленого містечка Городище, за які сплатив 24 тисячі злотих.

Уперше на мапу містечко потрапило в XVII ст. завдяки французькому інженеру Гійому Левассеру де Боплану, який, перебуваючи на службі в польського короля (керував будівництвом фортеці Кодак 1635 р.), створював мапи східних територій Європи. У своєму щоденнику Гійом де Боплан так описував містечко: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдвом. Окрім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не мали робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року — третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям. Таке рабство і призводить до

того, що багато хто тікає. А найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені».

Наростаюче національно-релігійне та соціально-економічне гноблення спричинили вибух козацького повстання 1637—1638 рр. Так, повстання населення Городища 1637 р. було підтримане гетьманом нереєстрового козацтва П. Павлюком (Бутом). Згодом воно було придушене польськими регулярними військами.

У 1645 р., щоб убезпечити містечко від народних повстань та козацьких виступів, коронний гетьман С. Конецпольський наказав насипати навколо нього захисні вали й побудувати фортецю з двома дерев'яними вежами. По смерті коронного гетьмана Станіслава Конецпольського (1646 р.) маєток перейшов у спадок його синові — Олександру Конецпольському. Однак він недовго розпоряджався багатомасштабною спадщиною, оскільки Городище опинилося в центрі подій Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

Після перемоги в Корсунській битві (травень 1648 р.) козаки на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким зайняли містечко Городище та так звану «Конецпольщину», з якої, як повідомляють польські хроністи, «було взято добра на 200 тисяч талерів». Це свідчить про достатню заможність населення містечка, його економічний потенціал.

Після укладення Богданом Хмельницьким Зборівського миру з польським королем наприкінці 1649 р. Городище стає сотенним містечком Корсунського полку й переходить у володіння Богдана Хмельницького — «на булаву». Б. Хмельни-

цький призначає городищенським сотником козака Максима Кулея.

Про подальші події періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. і місце в них м. Городище джерела повідомляють: «Восени 1655 р., як був Хмельницький під Львовом, вийшов хан із всіма ордами своїми на міста козацькі, почавши від Сміли, на Городище, Вільхівець, на Звенигородку проти Хмельницького. І під усіма містами українськими було багато татар, які прагнули їх здобути, бо хан розгнівався на Хмельницького за те, що він здався москалям. Тих козаків, що з міст українських ішли до Хмельницького або від Хмельницького з-під Львова, татари ловили. Й самого Хмельницького спіймавши під Озірною, мало не розбили, військо своє Хмельницький був розпустив, і мало що було при ньому. Потім, помирившись із ханом, сам Хмельницький був у нього у наметі, розмовляли наодинці й розійшлись спокійно. І повернувся Хмельницький з тієї дороги в Чигирин і захворів».

Під час гетьманування Івана Виговського та укладення між Гетьманщиною й Річчю Посполитою Гадяцького трактату (16 вересня 1658 р.) містечка Городище та Мліїв, згідно з королівським універсалом, перейшли у володіння колишнього генерального судді Війська Запорозького Самійла Зарудного. Але останній того ж року змушений був від них відмовитися на користь О. Конецпольського, чию скаргу задовольнив Польський сейм. Оскільки Олександр Конецпольський не мав прямих спадкоємців, то заповів маєток своєму родичу — воєводі подільському та обозному коронного війська Станіславу-Янові Конецпольському. У 1661 р.

сеймовою конституцією за Конецпольськими було визнано «добра над річкою Вільшанкою у воеводстві Києвському».

У період Руїни м. Городище знову опиняється в центрі політичних подій. У 1663 р. у містечку перебувала дружина гетьмана Правобережної України Павла Тетері — Катерина (донька Б. Хмельницького). 1664 р. у неї гостював її брат Юрій Хмельницький — молодший син гетьмана Богдана. Гетьман Правобережної України П. Тетеря, вважаючи Ю. Хмельницького своїм конкурентом у боротьбі за гетьманську булаву й підозрюючи його у змові з гетьманом і воеводою Іваном Виговським проти нього, наказав заарештувати гетьманича. Про існування змови правобережний гетьман П. Тетеря дізнався від своєї дружини Катерини, якій про те необачно розповів сам Юрій. Польський історик Е. Руліковський стверджує, що «Хмельниченка затримали королівські гвардійці по дорозі з Городища, коли той повертався до Смілянського монастиря», а український історик В. Антонович вважає, що Юрія Хмельницького було заарештовано в будинку його сестри в Городищі.

У червні 1664 р. під Городищем кошовий отаман І. Сірко розбив татарський загін. Тому невеличку річку, що впадає до р. Вільшанки, з того часу місцеві називають Татаркою.

Цього ж року Україною з каральною акцією пройшло військо Стефана Чарнецького, але, зустрівши організований опір козаків, поляки осіли в укріплених містечках, а сам Чарнецький подався шукати підтримки в кримських татар. У серпні, зібравши 20 тисяч запорожців, кошовий отаман І. Сірко почав відбивати містечка та села у військ С. Чарнецького. Прийшовши до Городища, І. Сірко почав штурмувати укріплення, де зі

своїми вісьмома загонами замкнувся польський полковник Себастьян Маховський. Запаливши передмістя, козаки й частина міщан почали руйнувати частокіл. Остаточо розбити війська полковника С. Маховського козакам завадив полковник Бізинський, який напав на них з флангу та змусив відступити. Як оповідають козацькі літописи, під час відступу козаків І. Сірко був тяжко поранений і, тікаючи, упав з коня. Через три дні після невдалого штурму Городища надійшла звістка про те, що С. Чарнецький повертається разом з татарами, і Маховський та Бізинський пішли йому назустріч.

Під час Російсько-шведської війни (1741—1743 рр.) до Городища та Млієва заїхав коронний хорунжий Олександр Яблоновський і, скориставшись воєнною ситуацією, приєднав містечка до своїх володінь.

У 1762 р., вигравши судовий процес з О. Яблоновським, рід Валевських отримує маєтності Конецпольських і за 200 тисяч злотих надає право успадкувати частину Конецпольщини князю та коронному обозному Єжи Любомирському. Але О. Яблоновський не повертав незаконно придбаних володінь, а його син Ян Каетан Яблоновський, ставши чигиринським старостою та віднайшовши кілька юридичних помилок у судовому рішенні, оформив на себе частину спадку Конецпольських. За новими, майже законними, документами родина Яблоновських набувала права власності на землі від короля Станіслава Ліщинського, якому належала спадщина Конецпольських після Анни Конецпольської, доньки Олександра, дружини Богуслава Ліщинського. Тоді між Любомирськими і Яблоновськими розпочалася нова довготривала

судова тяганина, що завершилася на користь князя Любомирського, а коронний трибунал 1762 р. скасував усі незаконні привласнення й угоди, і Любомирські повернули собі Конецпольщину, зокрема і Городище.

Отримавши спадок Конецпольського, Є. Любомирський зробив містечко Сміла центральним містом і головною волостю свого маєтку. Родина Любомирських, починаючи від князя й коронного обозного Єжи Любомирського та його сина королівського підстоля Станіслава й до Францішка Ксаверія Любомирського, опікувалася розвитком своїх маєтків. Найбільш активного розвитку та розбудови маєтки зазнали за часів Ф. К. Любомирського, який для того щоб збільшити кількість населення, за народним переказом, велів окликами проголошувати на ярмарках, що «як хто прийде до нього з чужою жінкою і чужими волами, він навіть і такого не викаже та буде за того стояти». Український історик П. Куліш писав: «Загалом усі засновники нових поселень мусили більше всього намагатися залучити до себе людей, і тому кожне поселення виникало не інакше, як на правах слободи, тобто звільнившись від майже усіх повинностей і податків на відому кількість років. Зазвичай осадчі кидали клич на ярмарках, на переправах, на церковних і монастирських святах — і переманювали до себе народ різними обіцянками. Зрозуміло, заможний селянин не спокушався закликком на слободу. Але у кожному селі були сироти, ображені старшими родичами, були бродяги, що спустили з рук останній достаток, були закохані, що боялися розлуки, або постраждали від переслідувань, — багато було людей, що бажали змінити обставини життя».

Станом на 1741 р. у Городищі налічувалося 300 дворів. За переписом населення містечка 1778 р. у ньому проживало 27 іудеїв, кількість яких не змінилася й під час перепису 1784 р.

У Городищі діяли три уніатські церкви, збудовані у 1722-му, 1728-му і 1742 роках.

Будучи завзятим мисливцем, князь Ксаверій Любомирський мріяв про великі лісові угіддя й тому, маючи таку нагоду, проміняв фельдмаршалу російських військ, князю Григорію Потьомкіну-Таврійському свої Смілянські маєтки (до яких входило й Городище) на його Стародубські угіддя в Литві.

У 1768 р. городищани стали учасниками Коліївщини, під час якої тимчасово звільнилися від польських феодалів.

1793 р., після приєднання Правобережної України до Російської імперії, Городище стало волосним центром Черкаського повіту, з населенням близько 3700 жителів. З часом населення містечка зростало за рахунок вихідців з інших сіл, які знаходили тут роботу на видобутках граніту та зеленкуватої пластичної глини, з якої виготовляли цеглу.

Основою господарського життя було землеробство, в якому панували відсталі способи обробітку землі. Наприкінці XVIII ст. у Городищі розвинувся чумацький промисел. Нелегку долю городищенських чумаків змалює згодом П. П. Гулак-Артемовський:

Як з Городища чумак пішов в Крим за сіллю,
В дорозі нидіє двадцятю вже неділю,
Обшарпавсь до рубця, в кала мазь обліпився...
Терпить нужду й біду, пропасницю й гострець.

По смерті князя Г. Потьомкіна його спадок було розділено між спадкоємцями. Городищенське помістя перейшло до генерала М. Висоцького.

З часом М. Висоцький проміняв Городище та прилеглі землі на Вільшанський маєток генерала В. Енгельгардта (у його племінника П. Енгельгардта служитиме козачком Тарас Шевченко). Саме донька В. Енгельгардта — Олександра Браницька (небога і коханка фаворита Катерини II князя Г. Потьомкіна) отримала у посаг Городищенські маєтки та землі, коли одружилася із графом Францішком Ксаверієм Браницьким, коронним гетьманом польських військ.

Для ефективного управління маєтками Браницькі розділили свої землі на сім територіальних ключів, одним з яких був Городищенський, що складався з містечка Городище, сіл Мліїв, Валява, Деренківець, Орловець, Завадівка, Черепин, Свинарка, Бурти, Калинівка, Мельниківка, Хлистунівка, Ксаверове, Журавка, Текліне, Ольхівчик, Миропілля, Старосілля, Смоляна Буда і Буда-Орловецька.

Після одруження їхньої доньки Єлизавети Ксаверівни з графом Михайлом Воронцовим у 1820 р. (а згодом і світлішим князем і фельдмаршалом) Городище із землями перейшло у їхне володіння й стало частиною Мошногородищенського маєтку. З часом величезний маєток перейшов у спадок їхньому синові князю Семену Воронцову, який, позаяк не мав змоги його навідувати й особисто вести в ньому справи, адже постійно перебував за кордоном, подарував маєток та всі прилеглі до нього землі своїй племінниці (небозі) графині Катерині Балашовій, яка залишалася власницею Городища аж до подій 1917 року.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Городищенська Гулаківщина: «родинне гніздо»

Місцевість, де розташовувалась родинна садиба Гулаків-Артемовських, серед місцевих і нині називається Піщана. Колись це був хутір, і саме тут прадід композитора Патрикій у 1742 році придбав 60 десятин землі.

До наших днів на Піщаному збереглися місця, пов'язані з дитинством малого Петра: р. Вільшанка, ставок, яр Макі-терці, гори Кучугури. Але не збереглося в Городищі жодної будівлі, яка б несла в собі пам'ять про родину Гулаків-Артемовських. Покровську церкву, в якій з діда-прадіда правили службу Гулаки-Артемовські, землячками-нащадками, одурманеними ідеологією радянської системи, було занедбано й розібрано, кладовище з родовим склепом, у якому спочивали останки славетного роду, спалюжено і зрівняно із землею, а прах розвіяно за вітром.

Саме стіни й образи Покровської церкви бачили хрещення першого українського байкаря й ректора Харківського університету — Петра Гулака-Артемовського та його небожа, видатного співака й автора першої української

опери «Запорожець за Дунаєм» — Семена Гулака-Артемовського.

У Покровській церкві правило службу не одне покоління Гулаків: отці Патрикій, Петро, Степан, Василь — їхні прадід, дід, батько і дядько.

З їхнього прадіда й почалася родинна служба в Покровській церкві.

1742 р. у Городищі було збудовано церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці й запрошено служити в ній Патрикія Гулака-Артемовського, який на той час вів службу в Черкасах. За свідченням старожилів, неподалік від Покровської церкви був будинок священика, поділений на дві частини. Одна слугувала обійстям для його родини, а у другій розташовувалась маленька церковноприходська школа, в якій навчались грамоти діти городищан. І хоча церкву було зруйновано (у радянські роки під час боротьби з «релігійним опіумом»), пам'ять про неї й нині живе у спогадах старожилів. Уродженка міста О. Середя (Білашенко) так описувала Покровську церкву: «Вона була дерев'яною, великою і красивою, стояла над річкою, і двері були над бугром. До церкви ходила з мамою і сестрою, і хрестили мене в цій церкві. Від церкви вулиця тягнулася до хутора Піщаного. А біля храму стояв будиночок, у якому здавна була церковнопарафіяльна школа». За словами О. Середи, школа працювала і в 20—30-х рр. ХХ ст., і вона разом із сестрою навчалася в ній у 1932—1933 рр. Жінка і тепер пам'ятає верандочку, прохід і кімнати, де були класи. Але згодом приміщення школи зруй-

нували, а церкву розібрали на будматеріали та інші потреби. Так, сусід О. Середи — бригадир Й. Буюк, скориставшись «службовим становищем», набрав стільки дощок, що з них побудував сарай, який невдовзі згорів, а люди говорили, що то «кара Бога».

Представниця роду Гулаків О. Шляхова розповідає, що біля церкви було не лише приміщення школи, в якій вона вчилася в початкових класах, а й невеличке кладовище, на якому ховали священиків та служителів церкви. Але через радянський вандалізм та безбожність у Городищі від нього не залишилося й сліду.

Із розповідей місцевих жителів, зокрема П. Шляхового, відомо про руйнування, паплюження могил священиків та самого кладовища. Так, за його словами, у 50-х рр. ХХ ст. при будівництві мосту через р. Вільшанку землю для насипу набирали з місця, де була церква. У той час П. Шляховий працював шофером і на власні очі бачив руйнування склепу, як «у ньому падали й ламалися дерев'яні домовини священнослужителів». Вочевидь, у склепі покоїлися останки як служителів церкви, так і священиків роду Гулаків-Артемовських: отців Патрикія, Петра, Степана, Василя. На жаль, через безбожність та манкуртство частини жителів міста їх так і не перепоховали, як належить, а розбиті домовини відвезли на Курган Слави, де, скинувши в яму, засипали землею з того ж кладовища.

В. Гулак, житель міста й нащадок роду Гулаків-Артемовських, своєю розповіддю підтверджує слова П. Шляхового.

За його словами, у 1953 р., коли ще юнаком відвідував Загреблянську школу, він став свідком того, «як під час будівельних робіт на р. Вільшанці грейдером було розрите поховання: вузеньке приміщення під землею, куди вели сходинки, немов до льоху, в якому по обидва боки стояли дерев'яні домовини, що були не дощаті, а довбанки в дереві».

Уродженець містечка А. Журавель розповідає, що змалку разом із друзями-однолітками гуляв на цвинтарі, що був нижче Покровської церкви. Він добре пам'ятає, що серед поховань там були й могили радянських та німецьких солдатів, «оскільки бабуся частенько його сварила, щоб не підходили до німецької». Уже в дорослому віці, коли він працював водієм вантажівки на будівництві мосту через р. Вільшанка, на власні очі бачив, як було розрите кладовище. Запали йому в пам'ять жахливі картини паплюження кладовища: «Бульдозер горнув землю на купу, а екскаватор черпав звідти землю разом з останками, уламками домовин та піском». Усю ту землю відвозили на місце, що було відведене для спорудження Кургану Слави. «Там змішалися останки і з нашої солдатської могили, і з німецької, і священників церкви. Щоб робили перепоховання — такого не пам'ятаю», — згадує А. Журавель.

Н. Очковська розповідає, як із мамою ходили до церкви святити вербу. Біля церкви був дерев'яний будиночок — початкова школа, яку Н. Очковська відвідувала, а батьки їй розповідали, що в ній споконвіку жили священники та їхні сім'ї. Поруч зі школою була попівська криниця, а нижче — кладовище.

Чоловік Н. Очковської В. Очковський у 50-х рр. ХХ ст. працював на грейдері під час будівництва мосту через річку. Землю брали біля Покровської церкви, й коли В. Очковський натрапив на склеп, то вирішив із колегою його оглянути. З цікавості вони відкрили одну з домовин: витягли протрухлу труну й відкрили — там лежав чоловік із великим хрестом на грудях. Згодом цеглу зі склепу почали розбирати мешканці міста для власних потреб, а домовини, останки священників та шматки зітлілого одягу лежали просто неба. Потім усі останки закопали на цьому ж місці, а землю для насипу мосту брали вже з верхніх шарів. Пізніше, наприкінці 60-х рр. ХХ ст., коли споруджували Курган Слави, землю брали з того ж таки кладовища й разом з останками людей відвозили на насип.

Про те, як дзвони Покровської церкви скликали людей на службу, пам'ятає уродженка міста В. Лисак (Короп). Вона пригадує, як у 1934 р. пішла до церковнопарафіяльної школи, що розміщувалася в колишній попівській хаті й до якої ходив ще її батько. Жінка розповідає, що «коли одного разу поверталася зі школи, то бачила, як знімали дзвони з церкви. Останнім священником церкви Покрови Пресвятої Богородиці був отець Каламацький, якого репресували. До кінця Великої Вітчизняної війни приміщення церкви використовували як комору для зерна, а після війни — розібрали. Були розриті могили, й людські рештки валялися по всьому кладовищу, а учні й навіть дорослі грали ними у футбол».

У пам'яті народній збереглися й інші місця, пов'язані з родом священників Гулаків-Артемовських. Жителі міста па-

м'ятають і стару дорогу, що вела від церкви до хутора Піщаного, де стояла родинна садиба Гулаків-Артемовських і були попівські луки зі ставочком, де випасалася худоба й стояв млин, і височили гори Кучугури. Нині на місці колишньої садиби Артемовських лише стара криниця. Як свідчать старожили, це те саме джерело, з якого малий Петро пив колись воду. Про місце ж самої родинної Покровської церкви нагадує збудована зовсім недавно каплиця.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Дитинство. Юність. Бурса. Академія

Петро Гулак-Артемівський, український прозаїк, поет, вчений, перекладач, народився 16 січня (27 січня за ст. ст.) 1790 р. у родині священика Покровської церкви Петра Патрикійовича та його дружини Уляни в м. Городище, що на Черкащині. Батько майбутнього письменника походив зі шляхетсько-козацького роду та володів невеликим хутором із 60 десятинами землі (згодом у народі його називатимуть Гулаківщина). У родині зберігся переказ про те, що батька, який відзначався палким патріотизмом, під час Коліївщини (1768 р.) жорстоко покарали різками польські пани. Як розповідав історик М. Костомаров, «поет зберігав ці різки й охоче показував їх гостям».

Коротке мужнє ім'я Петро походить із Стародавньої Греції, у перекладі означає «скеля», «камінь». То якими рисами характеру наділені чоловіки, котрих так нарекли при народженні?

Апостол Петро єдиний з усіх дванадцяти апостолів весь час намагався поєднати християнську покору з войовничі-

стю, а то й люттю. Це притаманно й іншим людям з цим ім'ям.

З дитячих років Петро зростає вельми самолюбною, нерідко хворобливою людиною. Він досить рухливий і добродушний, але на образи реагує украй важко. Його зменшувальне ім'я — Петрик — говорить про його довірливість, м'якість, можливо, навіть надмірну дитячу ніжність, і тим болючіше йому буває при зіткненні з грубістю й образою. У цьому імені відсутня пластичність, тож західний варіант його — Пітер — у цьому сенсі набагато вирашніший.

Петро — допитливий хлопчик. З раннього віку він засипає батьків питаннями. Його цікавить усе: навіщо будують гнізда пташки, де вночі перебувають трамваї, як улаштований будильник. Маленький Петро музично обдарований, у нього може бути співучий голос. Батькам було б непогано влаштувати сина в музичну школу. Петро вчиться легко і не заважає вчителям. Юнаком колекціонує фотографії артистів і музичні записи.

Після школи Петро прагне продовжити освіту. Працюючи, бореться за лідерство і тому дуже ретельно ставиться до своєї професійної підготовки. У нього є схильність до аналізу й систематизації, тому він може стати слідчим, математиком, інженером.

Одним словом, Петро не вельми пристосований пом'якшувати конфлікти, швидше за все він намагатиметься приховати свою вразливу душу за якою-небудь маскою. Нерідко такою маскою стає цинізм, у більш пом'якшеному вигляді це проявляється в іронічності й глузливості, може бути, що Петро перетвориться на замкнуту людину, знаходячи віддушину

в книгах, музиці, творчості або в спілкуванні зі справді близькими йому людьми, яких у нього буде не так уже й багато.

Цікаво, що при всій своїй вразливості Петро часто вважає за потрібне говорити людям в очі те, що він про них думає, не помічаючи, що аналогічні дії оточення щодо нього є джерелом його власних трагедій. Якщо Петро навчиться розуміти людей, то звільнить себе від безлічі тяжких переживань і прекрасно зможе проявити світлі сторони свого характеру, які забезпечать йому вдалу долю, щасливу родину і безліч справжніх друзів.

У виборі дружини не поспішає, довго оцінює — чи відповідає обраниця його ідеалу. Одна з основних вимог до жінки — бути вірною, інші якості для Петра не настільки важливі. У ревнощах може бути нестриманим. Дуже любить свою матір, і тому дружині Петра доведеться рахуватися із впливом свекрухи на вчинки чоловіка. Домашньою роботою займається час від часу.

Петро був сьомою дитиною (за деякими даними, у родині священика народилось 10—12 дітей). Ім'я матері майбутнього поета вдалося встановити зовсім недавно місцевим краєзнавцям завдяки віднайденому запису в метричній книзі Покровської церкви, яка зберігається в Черкаському обласному архіві: «Січень 1802 р. хоронив Григорій Ромаданов по обряду християнському Уліану. Померла священика Петра Артемовського дружина. Від роду п'ятдесят чотири роки». Отже, коли Петрові виповнилося 12 років, він залишився без матері. Цим, мабуть, можна пояснити і не вельми заможне життя студента Київської бурси.

...Весною і влітку родина жила на хуторі Піщаному. Тут Артемовські господарювали. Звідси — і з подвір'я, і з вікна рідної домівки — хлопчик милувався незвичайної краси краєвидами: зеленими луками, що стелилися від смужки поля аж до тихоплинної Вільшанки та Кучугурів, які виднілися віддала... Хлопцем бігав він по пагорбах, порослих духмяними травами-зіллям, знав безліч казок, пісень. Оця казкова, райська природа, серед якої зростав, творила його душу, бентежила чутливий допитливий розум. Він відчував подих і порив вітру, шепіт трав і листя, скрипіння дерев, спів солов'я, жайворонка...

Звісно, що на шістдесяти десятинах землі роботи було доволі. Вочевидь, на луках випасалася худоба, і табуни гусей та качок (навіщо ж тоді ставок?) водилися, був і сінокіс. Якась частина розорювалася, там вирощувалася городина, хліб. Дециця зерна йшла на продаж...

Початковою освітою малого Петра займався батько, навчаючи разом з іншими дітьми городищан у парафіяльній школі. Одинадцятирічного сина батько відправляє вчитися до Києво-Подільської бурси, а згодом до Київської академії, що була на той час єдиним загальноосвітнім установам навчальним закладом, до якого, крім дітей місцевої знаті й козацької старшини, приймали навіть селян. Академія давала нижчу й вищу освіту; повний курс навчання тривав у ній дванадцять років.

У 1615 р. у м. Києві на кошт шляхтянки Галшки Гулеви-чівни на подарованому Київському братству земельному наділі на Подолі було засновано братську школу. Маючи під-

тримку від Війська Запорозького, й зокрема гетьмана П. Сагайдачного, школа привабила вчителів із Львівської та Луцької братських шкіл, які почали тут працювати. У 1632 р. з ініціативи київського митрополита П. Могили відбулося об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл, у результаті якого було засновано навчальний заклад — Києво-братський колегіум з новою системою освіти. Як і в єзуїтських навчальних закладах, тут вивчали математику, початки природничих наук, елементи медицини, особливу увагу приділяли вивченню мов — польської та латини.

Згідно з Гадяцьким трактатом 1658 р. колегія отримала статус академії та рівні права з Ягеллонським університетом. Під час входження Гетьманщини до складу Московського царства академія зберегла свій статус, який був підтверджений у грамотах російських царів Івана V (1694 р.) та Петра I (1701 р.).

Якість освіти й авторитет академії приваблювали іноземних студентів: росіян і білорусів, волохів, молдаван, сербів, боснійців, чорногорців, болгар, греків та італійців. З моменту заснування Києво-Могилянської академії з її стін вийшло багато випускників, серед яких і відомі діячі: гетьмани І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Скоропадський, І. Самойлович; архітектор І. Григорович-Барський, композитори А. Ведель та М. Березовський, філософ Г. Сковорода, науковець М. Ломоносов.

Незважаючи на намагання випускників перетворити академію на сучасний університет, за розпорядженням уряду, указом синоду від 14 серпня 1817 р. її було закрито, а вже у

1819 р. у приміщеннях Києво-Могилянської академії була створена Київська духовна академія.

За життя П. Могили колегію ніхто не називав «Могилянською», ані польські королі, ані московські царі. Уперше таку назву вжито у грамоті короля М. Корибута Вишневецького (внучатого племінника Могили, онука Раїни Могилянки) в 1670 р.: «Ми нашою королівською владою дозволили, після такого тяжкого руйнування і спустошення, відновити помянуту Києво-Могилянську колегію і в ній школи».

Протягом усього існування Київську академію називали на честь її благодійників: Києво-Могилянською на честь П. Могили, Могило-Заборовською на честь Р. Заборовського, а також Могилянсько-Мазепинською — на честь гетьмана І. Мазепи. З часом за навчальним закладом закріпилася назва на честь його благодійника, і він іменувався Києво-Могилянським колегіумом.

Фундатор колегіуму митрополит Петро Могила на території Братського училищного монастиря збудував першу дерев'яну бурсу, що належала колегіуму (значні перебудови будівлі бурси ускладнюють сьогодні уявлення про її первісний вигляд). Нова дерев'яна будівля бурси зведена теж на території братства 1719 р. У цьому будинку у великій тісноті мешкало 200 найбідніших бурсаків, які іноді десятками вмирали від пошесних хвороб. 1760 р. академія дістала ділянку на березі Дніпра для зведення нової будівлі бурси. У 1765 р. будівництво двоповерхової дерев'яної, на мурованому фундаменті бурси завершено. Мулярські роботи виконував архітектор Г. Григорович-Барський (сам вихованець академії),

дерев'яні роботи — «тесельський майстер» Петро Неділка. У будинку проживало до 400 бурсаків, у не меншій тісноті, ніж раніше, бувало одразу понад 40 хворих. Через 10 років після зведення згорів і цей будинок, залишивши бурсацтво без останнього притулку. Оголошено збирання пожертв на новий мурований будинок. Пожертви надходили не тільки з Києва, але й з усієї України і з-за її меж — від численних вихованців академії, розкиданих по тодішній Російській імперії. За розпорядженням митрополита Г. Кременецького, у митрополії проводився збір коштів, і в 1778 р. споруджено нову одноповерхову цегляну бурсу, яка мала високий дах із заломом та фронтонами над бічними крилами, що було характерним для українського бароко. Будинок мав 13 камер (у двох містилася лікарня). Автор — І. Григорович-Барський. Пізніше добудовано цегляну кухню. 1811 р. з ініціативи митрополита С. Олександрівського за проектом архітектора А. Меленського бурсу надбудовано і реконструйовано у стилі класицизму. Під час пожежі 1811 р. бурса фактично не постраждала. Будинок гуртожитку двоповерховий, цегляний, складається з трьох об'ємів — центрального і двох бічних. Висунуті на червону лінію забудови вулиці бічні крила утворюють курдонер перед центральним входом, який підкреслено портиком доричного ордера. В архітектурі споруди простежуються основні етапи її будівництва. Перший поверх з невеликими, низько посадженими прямокутними вікнами й рустованими пілястрами відбиває особливості первісної будівлі XVIII ст. У портику (закладений у середині XIX ст.) та архітектурному оформленні бічних крил, де переважають

горизонтальні членування, які позначені лінією цоколю, міжповерховою і підвіконними тягами, профільованим карнизом, яскраво виявилися особливості класицизму. Гладенькі тиньковані стіни прорізані прямокутними вікнами, увінчаними на другому поверсі класичними трикутними і горизонтальними сандриками, що спираються на кронштейни. Архаїчний характер внутрішнього планування виявляється у наявності суміжних приміщень, розташованих по один бік коридору (виник у середині XVII ст.). В окремих кімнатах збереглися коробові склепіння, в інших перекриття плоскі.

Після пожежі 1811 р. до трапезної бурси було переведено клас граматики, на другому поверсі в залі розміщено конгрегаційну церкву. Будинок бурси — перший студентський гуртожиток, зведений у Києві. У лікарні при бурсі деякий час працював штаб-лікар Х. Бунге, батько міністра фінансів М. Бунге. Під час війни 1812 р. у будинку містилася військова аптека, яка залишалася тут до 1814 р. Після реорганізації Київської академії сюди переїхали її молодші класи, з яких було створено духовне училище, що залишалося тут до 1901 р.

Цікаве життя нуртувало колись у старокиївській бурсі. «Злиденна братія» жила в тяжких умовах. Бурса призначалася «для найбідніших вихованців, круглих сиріт, які ще змалку залишились без батьків і родичів своїх і всі свої літа, хоча з крайньою нуждою, віддали тому, щоб, отримуючи в такому своєму бідняцькому стані від людей милостиню, навчитися красних мистецтв, різних мов і корисних наук».

Завжди переповнена, велика (академічна) бурса не могла вмістити всіх охочих, тоді їх розміщали в малій бурсі — у при-

міщеннях подільських приходських церков: Миколи Доброго, Покровської, Миколи Притиска, Василівської, Іллінської, Миколи Набережного. Бурсаки часто хворіли й помирали від холоду, страшної вологості та тісняви. Іноді, коли через загрозу епідемії неможливо було купити хліба, академічна корпорація зверталась по допомогу до магістрату та консисторії. Якусь децицію молодші бурсаки одержували від Братського монастиря, але цього не вистачало, тож доводилось просити магістрат, щоб академії відпустили трохи зерна з державних запасів. Дещо перепадало від пожертвувань знатних осіб.

Оскільки коштів на утримання студентів не було, київські бурсаки, 30-річні богослови й «малолітні граматики», відшукували усілякі можливі засоби, аби прогодуватись, одягтися і продовжувати вчитись. Улітку їм доводилося найматись прислужниками, сторожувати, наймитувати, пасти коней.

Спудеї зазвичай мали добрі голоси й іноді одержували копійки за участь у митрополичому хорі, читання псалмів, «втішних речей» над покійними, віршів під час піднесення вигравіюваних тез знатним особам, за складання панегіриків.

На Різдво бурсаки ходили містом із колядками, щедрівками, вітальними піснями, вертепами. Але найчастіше вони «миркували» — просили милостиню, співали під вікнами заможних міщан псалми та канти. А під час літніх канікул «безкоштовні» спудеї розходилися за милостиною містечками України, щоб зібрати кошти на наступний навчальний рік. Злидні примушували студентів навіть красти. Відомі знамениті нальоти бурсаків на подільські базари, лавки та

льохи з їстівними припасами, крадіжки дров з міщанських дворів та колод із міської огорожі.

Допомагали бурсакам колишні вихованці академії, які робили значні пожертвування. Молодшим бурсакам почали щодня варити борщ та кашу, заборонили миркувати. Тільки жадоба знань допомагала спудеям долати злидні, холод, голод, хвороби, принизливе становище.

І. Наріжний, М. Гоголь цікаво описували побут бурсаків. Герої творів М. В. Гоголя «Вій», «Тарас Бульба» пов'язані саме з Подолом, його старовинними вуличками та майданами. Вони переносять нас до XVII, XVIII ст., дозволяють побачити серед семінаристів то синів старого Бульби, то Хому Брута і Тиберія Горобця.

Письменник допомагає уявити, як у ті далекі часи вранці Поділ заповнювався галасливим та численним натовпом семінаристів та бурсаків у довгому чорному вбранні, що нагадувало попівське. Недарма ж так вразив Тараса Бульбу вигляд його синів, що повернулися з Київської академії.

Подільська торгова площа завжди вабила спудеїв. «Предприимчивые торговки бубликами, семечками, арбузами наперебой предлагали полуголодной студенческой братии свой товар... Голодная бурса рыскала по улицам Киева и заставляла всех быть осторожными. Торговки, сидевшие на базаре, всегда закрывали руками свои пироги, бублики, семечки из тыкв, как орлицы детей своих, если только видели проходившего бурсака». Всім було відомо, як полюбляли бурсаки по ночах здійснювати набіги на міські городи. Головний над спудеями «имел такие страшные карманы в своих шароварах,

что мог поместить туда всю лавку зазевавшейся торговки». Бурсаки ці складали зовсім особливий світ. А префекти «не жалели розг и плетей, пороли так жестоко, что несколько недель почесывали свои шаровары».

Неодноразово спудеї втікали на Запорожжя, «если не были перехвачены на пути». Старий Тарас Бульба присягався синові Остапу, що ніколи не побачити йому Запорожжя, якщо не вивчиться всіх наук. Той і вчився, а при нагоді ставав на чолі спудеїв — «обобрать чужой сад или огород». А в іншому творі — «Вій» — М. В. Гоголь пише: «Как только ударял в Киеве поутру довольно звонкий семинарский колокол, висевший у ворот Братского монастыря, то уже со всего города спешили толпами школьники и бурсаки. Грамматики, риторы, философы и богословы с тетрадами под мышкой брели в класс... торговки... дергали за полы тех, у которых полы были из тонкого сукна... философов и богословов они боялись задевать, потому что они всегда любили брать только на пробу и притом целой горстью».

У свята бурсаки ходили містом з вертепами, за що отримували шматок тканини чи половину вареного гусака. Цей вчений народ «был чрезвычайно беден на средства к прокормлению и притом необыкновенно прожорлив, сосчитать, сколько каждый за вечерю уписывал галушек — невозможно... сенат, состоящий из философов и богословов, отправлял грамматиков и риториков под предводительством одного философа с мешками на плечах опустошать чужие огороды. И в бурсе появлялась каша из тыкв, объедались арбузами и дынями».

Голодні набіги бурсаків на городи і сади, молодече бешкетування, намагання підробити уроками і співом на партесах у церквах викликали незадоволення частини населення і парафіяльного кліру, які жалілися в ректорат або й силою приборкували студентів, а вони в свою чергу «віддячували» недругам. Таких конфліктних ситуацій виникало стільки, що на початку 1750 р. власті змушені були виробити спеціальну інструкцію про правила поведінки студентів-бурсаків.

Особливо гарно бурсакам жилося після свят, коли в кімнатах, як описував Микола Помяловський у своїх «Очерках бурси», відкривався «обжорный ряд». Бурсаки приносили з дому величезні білі паляниці, масло, мочені яблука, гриби в сметані. «От этих припасов отделялись особого рода запахи и наполняли собою воздух; с этими запахами мешались нецензурные миазмы; от стен, промерзавших зимою в сильные морозы насквозь, несла сырость, сальные свечи в шандалах делали атмосферу горькою и едкою, и ко всему этому надо прибавить, что в углу у дверей стоял огромный ушат, наполненный до половины какою-то жидкостью и заменявший место нечистот».

Щоправда, раз на два тижні бурсаків водили до лазні. Найбіднішим там видавалася й нова білизна. «В баню пускали по утрам раным-раненько. Срам было днем выпустить в город эту массу бурсаков, точно сволочь Петра Амьенского, грязных, истасканных, в разнородной одежде, никогда не ходивших скромно, но всегда с нахальством, присвистом и реготом, стремящихся рассыпать скандалы на всю окрестность». Шлях процесії супроводжувався вирваними тумбами,

побитими вікнами та страшенним галасом. Скавулили собаки, в яких бурсаки кидали каміння, дзвеніли віконні шибки перших поверхів будинків, у які стукотіли, щоб якнайраніше розбудити міщан.

«Старушка плететься куда-то и, повстречавшись с бурсой, крестится, спешит на другую сторону улицы и шепчет:

— Господи! да это никак бурса тронулась!»

Бурсаки аж ніяк не нагадували сучасних студентів. Старший син Тараса Бульби Остап «начал с того свое поприще, что в первый год еще бежал. Его возвратили, высекли страшно и засадили за книгу. Четыре раза закапывал он свой букварь в землю, и четыре раза, отодравши его бесчеловечно, покупали ему новый».

Микола Помяловський лаконічно описує сутичку бурсаків, які вночі п'яними поверталися з шинку і горлали пісні «на п'ять вулиць», та козаків, яким ці пісні не дуже сподобались. «Наша братия давай ругаться. Драка. Бурсаки отдули казаков на обе корки и утекли в училище».

Усі студенти-бурсаки академії носили однаковий одяг — якусь «довгу подобу сюртуків, довжиною по сіє врем'я» (підкреслення М. Гоголя), тобто до п'ят, на взірець дяківської одежини. Так, скажімо, в середині XVIII ст. на 200 студентів, що жили в бурсі, видавали на три роки чуйку за 12 крб. і кожух за 9 крб., а на рік: шапку (один крб.), літній капелюх (60 коп.), халат (2 крб. 50 коп.), три сорочки (по одному крб.), три пари білизни (по 48 коп.), дві пари чобіт (по одному крб.), 50 пришив (по 80 коп.), постіль на 50 осіб (по 6 крб.). На харчі для 200 бурсаків видавали 3000 пудів житнього борошна

(по 45 коп. за пуд), пшона і гречаної крупи по 50 чвертей кожної (по 7 крб.), солі 100 пудів (по 40 коп.), сала 50 пудів (по 3 крб. за пуд), телятини на 50 крб., конопляної олії 50 пудів (по 3 крб.), на вариво 80 крб., іногороднім та іноземцям на різні закупки по 1 крб. 50 коп. Багато це чи мало — важко сказати, але жили студенти-бурсаки впроголодь і все ж навчалися. Самуїл Миславський у 1784 р. наказав із процентної суми грошей, що їх заповіли Гавриїл Кременецький та інші особи, видавати студентам сирітського будинку на десять місяців навчання у рік богословам — по карбованцю на місяць, філософам — по 80 коп., риторам — 60 коп., студентам класу поетики — по 40 коп. Таку суму видавали лише знедоленим юнакам, які не мали жодних засобів існування. Школярам молодших класів у бурсі грошей не видавали, а лише хліб, варили борщ і кашу, в Масницю із салом, у піст із олією, купуючи сіль та інші продукти з процентних грошей. Для цього був заведений суворий облік і звітування перед префектом і ректором. Професорам і вчителям тоді наказувалося пильно слідкувати, щоб бурсаки молодших класів, які вивчають мови, не бродили під воротами і вікнами та не випрошували милостиню, для чого велено закривати на замок ворота бурси. Водночас наказувалося тримати в порядку лазарет при бурсі, забезпечувати хворих харчами, найняти двох «портомойок», аби вони сиротам і хворим прали сорочки та білизну, чого раніше не було.

Наостанок слід сказати, що життя та поведінка київських бурсаків цілком відповідали, так би мовити, «європейським стандартам». У Парижі конфлікти між студентами та мі-

щанами часто переростали в грандіозні бійки. Німецькі студенти у XVIII ст. покидали університети, покриті, на згадку про студентські дуелі, численними шрамами. Середньовічних студентів узагалі описують як натовп «канцелярських развратников, распутников, обманщиков, шутов, певцов и шарлатанов».

Роки навчання не проходили для бурсаків безплідно. Не всі з них ставали відомими отцями церкви чи можновладцями, проте всі вони зберігали частку того гультьайського, розбишацького та безладного, а тому і вільного духу університету.

Продовж 1802—1814 рр. у Києво-Подільській бурсі проживав Петро Гулак-Артемівський. Один із його біографів у «Харьковском календаре» за 1884 р., за розповіддю Петра Петровича, писав, що й сам він «испытывал все невзгоды и лишения, какие выпадали на долю бедного школяра», і йому доводилося «подбирать на площади остатки от чумацких обедов и пристегивать сосновыми хвоями заплаты к своей одежде и просить Христа ради у литвинов, чтобы взяли его на свои дровяные плоты и облегчили таким образом путь к дому». У журналі «Київська старовина» (1893, № 6) розміщена «заметка о П. Гулаке-Артемовском», за якою «в изложении обстоятельств жизни Артемовского в почетном труде по исследованию южнорусской литературы текущего столетия (Очерки истории малорусской литературы XIX века), профессора Петрова, сказано, что «по случаю пожара в 1811 году, истребившего чуть не половину Киева, студент Артемовский дошел до того, что принужден был питаться арбузными кор-

ками, которые собирал на базарной площади». Невозможно допустить, чтобы это было в действительности, так как этот год, по словам современников, знаменит был своими кометами, жарами и беспремерным урожаем, а при том же Артемовский вместе со своими двумя братьями и сестрой имели при местечке Городищах (Городище) в хуторе Гулакившине 36 десятин земли, которые могли доставить ему возможность, при казенном содержании, не питаться арбузными корками. Если покойный Артемовский и говорил кому-либо об этом, то делал это в силу присущего ему юмора и национальной черты — склонности к самоюморизированию, если можно так выразиться».

П. Гулак-Артемовський, будучи у великих «генеральських» чинах, згадував шкільні роки й іноді дуже мальовничо описував усілякі злигодні, що їх йому доводилося тоді зазнавати. На жаль, неможливо достеменно визначити, наскільки ці розповіді відповідали дійсності, бо і батькова посада, і власний хутір, і становище «своєкоштного» учня (тобто такого, що перебував на власному утриманні) мало в'яжуться зі зворушливими анекдотами про те, як хлопчиків доводилося жити недоділками кавунів біля чумацьких возів.

За спогадами сучасників, Петро Гулак не цурався свого походження й української мови, якою залюбки спілкувався.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ
Перше кохання

23-річний Петро Гулак був спритним та чарівним юнаком, який мав проникливі очі, чорне хвилясте волосся, приваблював своєю зовнішністю, уважністю до співрозмовника, щирістю усмішки, витонченими манерами поведінки, а особливо — любов'ю до літератури і мистецтва.

Ось-ось він мав закінчити академію. Петро був, як згадуватиме його друг, запальним юнаком, і світле й щире і, напевне, перше, але трагічне юнацьке кохання вразило його серце. Це пізніше і на віки писатимуть: «Котляревський відкрив шляхи дальшого розквіту національної літератури. До письменників, які, наслідуючи Котляревського, не стали на шлях епігонства, а розвинули далі його традиції народності, належав насамперед Петро Петрович Гулак-Артемовський», а тоді минав 12-й рік його спудейства, і Петро закохався. А втім, у молодості — це звичне діло. Коли ж і закохуватися, як не в молодості.

Зустрічаючись на схилах Дніпра, закохані співали, побравшись за руки.

Починав він:

«Дівчино-рибчино,
Здорова була!
Чи вже ж ти, серденько,
Мене забула?..»

А вона йому жваво відповідала, чорнобровка юна:

«Ні, не забула
І не забуду.
Любила, кохала,
Любити вік буду!»

Але не все так склалося, як гадалося. Мудрі люди застерігають недарма: людина гадає-передбачає, а Бог (чи доля) вирішує...

Радше доля. А вона кому яка випаде, така й буде, їм, молодим закоханим, і випала така доля — нещаслива.

За легендою, не дивлячись на взаємність їхнього кохання, як і в Шекспіровій трагедії, батьки дівчини були проти її вибору.

«...вследствие удара, — зішлемося ще на свідчення сучасника поета, — нанесеного сердцу пылкого юноши кончиною одной любимой и влюбленной в него девушки, жертвы своекорыстных расчетов своих родителей, которые не хотели и слышать о выходе дочери своей замуж за бедного студента и тем довели ее... до болезни и кончины».

Юнак був тяжко вражений смертю коханої дівчини. Панночка померла від горя. Поховавши кохану дівчину й сказавши на її могилі «теплі слова», що справили «глибоке вражен-

ня на всіх присутніх», Петро полишив і академію, і Київ. Він повертається до батьківського дому, на Гулаківщину.

В епіграфі до байки «Тюхтій та Чванько» поет зробить гірке зізнання: «Мої дні — це тканина з чудних контрастів: я живу плачучи, я плачу сміючись. Кохання — ці солодкі чари для багатьох сердець — для мого серця було джерелом болю та сліз. Щоби полегшити свою долю і свої пекучі жалі, зітхаючи, я пишу кумедні вірші. Яка ж бо смішна наша доля! Бажаючи плакати, я смішу інших».

Прагнучи якось збороти своє горе, Петро опиняється в Бердичеві й розпочинає педагогічну працю у приватному пансіоні, потім у польських поміщиків навчав їхніх чад-митрофанушок. Час лікує.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Учитель

Виявлені дослідниками документи розкривають деякі додаткові обставини та мотиви полишення П. Гулаком-Артемовським стін академії. Так, у «Киевской старине» (1893, № 6) йдеться, що «он в Киевской академии не окончил курса по случаю закрытия его в 1817 году, для преобразования в 1819 году, и в 1816 году перевелся в Харьковский университет. Из указа же «Его Императорского Величества из Прав. Синода синодальному члену преосвященному Серапиону митрополиту Киевскому и Галицкому, Киево-Печерской Лавры архимандриту и кавалеру, последовавшего 23 ноября 1814 года за № 3378», явствует, что «по представлению комиссии духовных училищ об увольнении, в следствии представления Вашего, Киевской академии студента, окончившим курс богословского учения Петра Артемовского из духовного звания в светское, для избрания рода жизни», — он, Артемовский, окончил полный курс академического образования, и судя по указу Синодальному 26 августа 1819 года, которым предлагается митроп. Серапиону открыть учение в

преобразованной академии, это заведение было закрыто для преобразования 4 августа 1817 года, спустя около 4 лет по окончании курса П. П. Гулаком-Артемовским».

Рівень навчання в Київській академії в роки перебування в ній П. Гулака-Артемовського, та й раніше, був не нижчим, ніж у вищих західноєвропейських навчальних закладах. В академії П. Гулак-Артемовський здобув загалом ґрунтовні знання з історії, філософії, «высшего красноречия», російської мови і поезії, класичної літератури, досконало оволодів латинською, французькою, німецькою та іншими мовами.

П. Гулак-Артемовський, одержавши академічний атестат, переїздить на Волинь, де займається педагогічною працею — спочатку в приватних пансіонах м. Бердичева, а згодом і в родинях багатих польських поміщиків. Крім учителювання, він займається ще й самоосвітою, поглиблює знання в класичній і новій словесності, зокрема польській.

П. Гулак-Артемовський, на думку багатьох дослідників, деякий час викладав словесність у Бердичеві, у ліцеї Джона Волсея, одному з найкращих навчальних закладів того часу в Російській імперії (англієць навчав колись наук братів царя Олександра I, потім організував Рішельєвський ліцей в Одесі під дахом графа Воронцова, але після сварки з патроном переїхав з усім викладацьким складом під крило князя Радзивілла). Вихованців закладу навчали військової справи, кількох іноземних мов, знайомили з поетикою, географією, фізикою і математикою. До викладання запрошували талановитих літераторів, астрономів і музикантів. У ліцеї його

учнем був Міхал (Михайло) Чайковський, авантюрист, що виношував проекти відродження Січі.

Поет неодноразово згадував про своє вчителювання в родинях волинських магнатів. Можна припустити, що саме в шляхетських сім'ях він набув зовнішнього лоску й вишуканих манер, там же він познайомився з багатою польською культурою, а заодно — і з численними суспільно-політичними й морально-етичними проблемами, які хвилювали польську громадськість. Це могли бути і питання морального самовдосконалення, морального перевиховання людства, які пропагувалися, наприклад, польським масонством, і волелюбні ідеї французьких просвітителів, що боролися як з політичною тиранією, так і з поневоленням релігійним за свободу вірувань і переконань. Присутність у житті поета ідей та захоплень, заборонених урядом, були засвідчені ним самим. Так, один із перших друкованих творів Гулака-Артемовського — «Мудрость» — супроводився редакційною приміткою про те, що «поему цю писав поет, можна сказати, перш ніж щось написав у своєму житті, тобто в перші майже дні квітучої юності своєї, коли, залишений напризволяще, без друга, без поради, а що найбільше — коли він іще не утвердився в правилах непохитних поглядів, боровся з власними розумуваннями палкого віку свого, боровся з поглядами людей, які оточували його, і, що найнебезпечніше, — з поглядами лжемудреців, що їх облудні творіння потрапляли йому до рук».

Разом з тим, хоча він не був кріпаком, не залежав повністю від панів, все ж таки займав становище слуги, і тому не

раз йому доводилося вислуховувати догани панів за кожную пляму в зошитах своїх учнів, за кожную помилку, за кожную недбало написану літеру. А яку кричущу несправедливість, яку нелюдську жорстокість поміщиків не раз доводилося спостерігати молодому вчителеві по відношенню до кріпаків!

«Час, проведений ним в академії і після залишення її, минув не безслідно для власної його освіти, — писав про П. Гулака-Артемівського у некролозі його молодший колега і товариш по Харківському університету О. Рославський-Петровський. — Він не тільки знав чудово латинську мову і володів досконало французькою та польською мовами, але мав дуже солідні знання з усіх галузей загальноосвітніх наук, особливо історичних і словесних».

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Студент університету

У 1816 р. П. Гулак-Артемівський знайомиться з попечителем Харківського університету графом С. Потоцьким. За його порадою молодий Петро вступає на навчання до університету, про що повідомлялося в «Українском вестнике» (1817. — Ч. 8. — С. 68): «П. Гулака-Артемівського зараховано «вольным слушателем» словесного факультету Харківського університету».

17 січня (29 за ст. стилем) 1805 р. було підписано Указ про відкриття у Харкові Імператорського університету. Це був другий університет на півдні Російської імперії. Його було засновано з ініціативи місцевого громадянства, перш за все просвітника Василя Каразіна, а також братів Тихоцьких — секундмайора Ізюмського гусарського полку Якова Андрійовича Тихоцького (до 1736—1800) та полковника 1-го гусарського полку Павла Андрійовича Тихоцького (задовго до 1763 — після 1809). Їхню ідею підтримали й зібрали потрібні кошти дворянство та міська управа. Керував збором коштів син Якова Тихоцького — предводитель дворянства Куп'янського повіту

Іван Якович Тихоцький (1772 — після 1820). Куратором університету було призначено графа Северина Потоцького, а першим ректором став філолог Іван Рижський.

Ф. В. Булгарін згадує графа Потоцького у своїх спогадах. Северин Осипович Потоцький (граф) залишився бідним після батька свого, який втратив величезні статки на спекуляціях. Северин Осипович прибув молодим до Петербурга шукати щастя і знайшов його. Спочатку він був камергером, потім сенатором і попечителем Харківського навчального округу. Северин Осипович був людиною чесною й благородною, відмінного розуму й освіти, старанно займався справами сенатськими і підніс Харківський університет своїм управлінням. За що б він не брався, завжди виконував ретельно і сумлінно. У приватному житті він був вельми оригінальний. Ніколи не обзаводився домом і не приймав гостей, жив на холосту ногу, в трактирі, і вечори проводив у гостях. Років двадцять він прожив на Єкатерининському каналі в будинку Варварина. У товаристві був приємний і дотепний, але вдома — примхливий і буркотун. Його любили і поважали всі. Северин Осипович був у молодості красенем, а під старість надзвичайно худорлявий, але завжди бадьорий і свіжий.

Граф С. Потоцький обіймав посаду попечителя Харківського університету з 1803 по 1817 р. і за весь цей час всіляко намагався пробудити в місцевому населенні любов до освіти, цінував заслуги всіх у цьому відношенні, зокрема й православного духовенства, а він же був католиком. Позаяк до університету вступали і люди недостатньо підго-

товлені, то він улаштував підготовчий клас при Головному харківському народному училищі, в якому професори університету читали різні предмети. Багато старань було докладено Потоцьким до залучення вихованців у новий університет, а проте, бачачи незначні успіхи в цьому відношенні, він звернувся до міністра народної освіти з пропозицією запросити з найближчих семінарій кращих учнів за кількістю призначених у зразковому штаті університетів казенних студентів.

Граф С. Потоцький намагався заповнювати кафедри природними росіянами; і його праця не залишалася марною. Завдяки його енергії деякі кафедри Харківського університету були зайняті особами, які належать до числа чудових професорів російських університетів узагалі. Усе, що відомо про його дії в Харківській окрузі, переконливо свідчить про важливість його заслуг щодо краю, в якому він покликаний був оселити просвітництво. Один з істориків російської освіти говорить, що поширення наук і освіченості було справжнім покликанням графа Потоцького, справою його душі і переконань. Усі галузі знань були доступні цьому освіченому вельможі. Він повідомляв свої думки про викладання латинської словесності та історичних наук і піклувався про заснування мінералогічного та інших кабінетів і зборів, яким робив щедрі пожертвування. «Де б він не був, чи на зборах іноземних академіків, чи на придворному балу однієї з блискучих європейських столиць або в скромному куточку України, він не пропускав випадку придбати нового діяча для університету і його округу». У 1805 р. С. О. Потоцький при-

віз із Санкт-Петербурга електричну машину, два великі дзеркала, секстант Адамса та інше для кафедри фізики. Також він подарував університету цінну колекцію рідкісних монет, старожитності та придбав у ганноверського аптекаря колекцію іноземних предметів, зібраних професором Андре, а 1807 р. — зоологічну колекцію італійця Четто, яка складалася з коралів, раковин молюсків, комах, птахів, а також скам'янілостей та мінералів. До Харкова ці колекції прибули 2 квітня 1807 р. Не маючи постійного місцеперебування в університетському місті, чого не вимагав і статут, граф Потоцький був на чолі університету в найважливіші хвилини університетського життя, виголошував промови, сповнені гідності й пройняті співчуттям до науки і її розсадника, входив у зносини з місцевими жителями і багато сприяв запровадженню добрих відносин між університетом і суспільством. Вільний від будь-яких забобонів, цураючись станової винятковості, він далекий і від релігійного фанатизму: вельможа і католик відвідував будинки сільських учителів і готовий був заступитися за осіб православного духовенства, котрі внесли бодай децицію у справу народної освіти. «Якби ідеали були можливі в дійсному житті, — закінчує М. І. Сухомлинов характеристику Потоцького, — його слід було б назвати ідеалом піклування, як розумілося це звання першим статутом російських університетів. Піклування Потоцького про університет виразилося саме в тих формах, які одні, не обмежуючи і не пригнічуючи університету, сприяють його руху і процвітанню. Не втручаючись у всі нитки адміністрації, не порушуючи автономії, без якої університетське

життя те саме, що тіло без душі, Потоцький був гідним вождем університету, відкриваючи йому способи до розвитку наукової діяльності, і був дійсним представником його в Головному правлінні училищ».

1817 року Гулак-Артемівський приїхав у Харків і вступив на словесний факультет Харківського університету вільним слухачем.

У середині 1818 р. П. Гулак-Артемівський подає обґрунтоване «прошение» до ради і попечителя Харківського університету про введення до навчальної програми курсу польської мови. У грудні того ж року за розпорядженням міністра народної і духовної освіти було відкрито на словесному факультеті для всіх охочих «кафедру польского языка», лектором якої був призначений П. Гулак-Артемівський.

У день відкриття цієї кафедри П. Гулак-Артемівський виступив з великою промовою, в якій виклав широку програму майбутніх занять із польської мови, літератури і взагалі польської національної культури. Подаючи огляд історії культури польського народу від найдавніших часів до XIX ст., високо підносячи діяльність визначних представників М. Коперника, Я. Длугоша, К. Яницького, Л. Гурницького, Я. і П. Кохановських, А. Нарушевича, С. Трембецького, І. Красіцького, У. Немцевича та багатьох інших, П. Гулак-Артемівський захоплено говорить про розвинену польську мову — «язык живой, язык богатый, сильный, обработанный, усовершенствованный толикими веками, и что важнее всего — язык единобратный, умевший воспользоваться всеми сокровищами древней учености и нашего собственного языка и в бла-

годарную замену сему отверзающий богатства свои нашему». Все це, продовжує письменник, звертаючись до своїх слухачів, «нас побуждает к посвящению себя сей полезной части знаний: и близкое соседство, и взаимные связи, и политические отношения, и отправление государственных и гражданских должностей в крае, пользуемся своими законами, преимуществами, обычаями и своим языком».

Завершуючи свій виступ, П. Гулак-Артемовський ще раз наголошує на тому, що він не буде обмежуватися викладанням тільки польської мови у вузькому розумінні. Маючи постійно на увазі «пользу отечественной нашей литературе, которой польский язык с прочими единобратными может содействовать более, нежели какой-либо иностранный, мы, — зазначає П. Гулак-Артемовський, — не випустим из виду аналогии и прочих славянских наречий, обращаясь при всяком случае к главному и освященному веками источнику, к языку славянскому».

Молодий викладач дбав про навчально-методичне забезпечення викладання польської мови. Зокрема, опікувався придбанням необхідних підручників. Так, у листі до Доленга-Ходаковського він пише і про успіхи своїх вихованців, і про навчальні потреби: «...З жалем мушу признатися Вам, вельмишановний пане, що, попри всі мої старання щодо поширення польської мови в Харківській окрузі, попри найциріше захоплення, з яким молодь тутешнього університету віддається польській літературі, не вистачає нам істотних речей, тобто книжок польських, котрих не можемо дістати ані з Вільна, ані з Варшави, бо зовсім не знаємо їхньої ціни, отже,

все, що є з польських книжок в університетській бібліотеці, це лише твори Красіцького, Нарушевича, Карпінського, Княжніна і деякі періодичні видання, які я виписав переважно з Вільна та з Варшави власним коштом.

Проте ми не кидаємо шукати шляхів, щоб досягти поставленої перед нами мети; все збільшуємо наше бажання вчитися польської мови, захоплюємось нею до такої міри, що тільки протягом одного року студенти університету переклали віршами й прозою близько вісімдесяти уривків з різних польських авторів; значна частина цих перекладів з'явилася в російських журналах; крім багатьох інших, перекладено твори Красіцького, Нарушевича, Карпінського, Яна Снядецького, К. Швейковського, графа А. Потоцького та інших. Благаю Вас, вельмишановний пане, пробачити мені те, що так детально про це пишу: я зовсім цього не згадував би, коли б не був певний у Вашій прихильності до рідної літератури, яка відзначається такими значними талантами. Щодо мене особисто, то скажу лише одне: ніколи я не перестану пишатися з того, що, будши росіянином, а не поляком, я ледве не перший у російському університеті поставив собі за мету познайомити своїх одноплемінників з красою та багатством польської мови. З глибоким поважанням залишаюся найпокірнішим слугою вельмишановного пана і добродія — Петро Артемовський-Гулак, лектор польської мови в Харківському університеті. 22 грудня 1819 р. Харків».

Відповідно до цієї програми він і прагнув проводити свої заняття. Так, слухачі його курсу здійснювали переклади з польських класиків і самі писали мовою братнього слов'ян-

ського народу. Частина перекладів оголошувалася на університетських зібраннях, а деякі з них друкувалися на сторінках періодичної преси. Навряд цей так широко задуманий курс міг бути здійснений повністю: для цього насамперед самому лекторові не вистачало необхідної філологічної підготовки: вся «ученість» його в даному випадку ґрунтувалася на широкому використанні матеріалу шеститомного лексикона С. Б. Лінде.

Офіційні документи університетського архіву не так багатослівно й урочисто, але, очевидно, більш вірогідно свідчать, що Гулак-Артемівський «читав курс польської граматики й перекладав польських письменників», або в іншому місці: «...викладав кращих письменників польських» двічі на тиждень. Особливо імпонувала П. Гулаку-Артемівському творчість польського просвітителя Ігнація Красіцького (1735—1801), сюжети байок якого стали основою не одного його твору. Він глибоко сприймав концепцію публіцистично-філософських статей І. Красіцького «Критика», «Нечто для сочинителей», «О письмах». Публікуючи в «Украинском вестнике» промову Ф. Дмоховського про І. Красіцького у своєму перекладі, Гулак-Артемівський писав: «Ніколи слава Красіцького не була так непохитно утверджена, як з того часу, як його прославив Дмоховський, і нічиє перо не було гідним написати вирок тому, хто сам вважав би славою для себе — почути його з уст одного Дмоховського».

Хоча службові й почасти наукові інтереси дуже скоро відвели Гулака-Артемівського далеко вбік від поглиблених занять польською мовою й літературою, він продовжував

викладати її аж до початку 1831 р., коли через польське повстання вивчення польської словесності в Харківському університеті було припинено. Майже одночасно з викладанням в університеті польської мови він почав викладати в Харківському інституті шляхетних дівчат французьку мову.

Лекторська діяльність не заважала, а, можливо, навіть сприяла успіхам П. Гулака-Артемовського в освоєнні університетської програми. У червні 1819 р., тобто через два роки після вступу до університету, йому було дозволено скласти випускні экзамени, а наступного року протягом жовтня — кандидатський і магістерський экзамени для одержання вченого звання магістра.

Уже в студентські роки П. Гулак-Артемовський інтенсивно віддається творчій праці. Він публікує в журналі «Украинский вестник» (1816—1819) низку власних послань, байок, переспівів од Горація, перекладів творів французьких та англійських письменників, зокрема Ж. Расіна, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Мільтона. Літературну працю він поєднує з педагогічною й науковою. У цей же час П. Гулак-Артемовський починає писати твори українською мовою. У 1817 р. був написаний вірш-послання «Справжня Добрість» (за життя поета не опублікований). 1818 р. Гулак-Артемовський написав байку-казку «Пан та Собака» і «Супліку до Грицька Квіткі». А в 1819 р. з'являються його великі байки «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі», «Тюхтій та Чванько» й інші.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ
Професор. Ректор

Сучасники по-різному оцінювали педагогічну діяльність Гулака-Артемовського. М. Костомаров та А. Ничаївський (автор «Спогадів про Харківський університет. 1823—1829») відзначали його непересічні ораторські здібності, вміння захопити слухачів, хоч перший вказував і на «пусте риторство». М. Ф. Де-Пуле, вважаючи П. Гулака-Артемовського людиною обдарованою, яка прекрасно володіла латинською, французькою і польською мовами, розмовляла ними «навіть з деяким кокетством», водночас констатував, що професор з нього був «поганий в усіх відношеннях, а ректор — і того гірший».

У жовтні 1820 р. П. Гулак-Артемовський подав «міркування» «Про церковне красномовство від Феофана до Платона» і дістав звання кандидата, яке присвоювалося тим, хто закінчував університетський курс із відмінними успіхами. 1821 р. Гулак-Артемовський склав екзамен на ступінь магістра й захистив дисертацію (лишилась невиданою) «Про користь історії взагалі й переважно вітчизняної та про спосіб викладання останньої». Усе це й визначило його подальшу наукову кар'єру.

Ще раніше, у травні 1820 р., словесний факультет Харківського університету зробив П. Гулака-Артемовського наступником професора російської історії Г. П. Успенського, який незадовго перед тим помер і якого називали «гордістю університету». У вересні того ж року молодий учений почав в університеті викладати історію, географію та статистику, незважаючи на те, що, як говорить перший біограф П. Гулака-Артемовського, «в той час він не одержав ще атестата про закінчення повного курсу університетського навчання — приклад чи не єдиний в літописах нашого університету, що свідчить про те, якої високої думки були про молодого адепта науки тодішні вчені кола».

Слід, однак, зробити застереження: ученим, дослідником П. Гулак-Артемовський так і не став, хоча на початку своєї кар'єри неодноразово задумував і навіть розпочинав великі й оригінальні і перекладні наукові праці — з російської, польської історії, і з мови й історії рідної України. Аж до початку тридцятих років він підтримував жваве листування з петербурзькими й московськими вченими, охоче ділився з ними відомостями про старовинні рукописи, придбані ним особисто або виявлені в харківських бібліотеках, мріючи «поговорити» зі своїм кореспондентом «багато про що, а особливо про те, що стосується історії Малоросії». Поряд з нездійсненими проектами великих історичних праць, у нього виник ще один задум, який так само не дістав реального втілення. Один із близьких до П. Гулака-Артемовського професорів Харківського університету І. Данилович характеризував цей задум як «дивну й нездійсненну за станом його здоров'я думку укласти малору-

ський словник для врятування мови від загину». Про це ж говорить і сам Гулак-Артемівський у листі до В. Г. Анастасевича 11 лютого 1828 р.: «Я осмеливаюсь повідомити вашему висококородию таке намерення, которое давным-давно лежит, как грех, на душе моей: во сне и наяву грежу о Словаре малороссийском! Мысль, что, может быть, близко уже время, когда не только признаки малороссийских обычаев и старины будут изглажены навеки, но и самый язык сольется в огромный поток величественного, владычествующего великороссийского слова и не оставит, быть может, по себе ниже темных следов своего существования, наводит на меня такую хандру, что иногда приходят минуты, в которые я решился бы отказаться от обольстительных надежд моего тесного честолюбия и удалился в мирную кущу простодушного полянина — ловить последние звуки с каждым днем умирающего родного языка. Вам, более, нежели мне, известно, сколь важным могло бы быть малор[оссийское] наречие в области филологии русской, если бы кто соорудил письменный памятник оного. Почтенный Михаил Трофимович Каченовский выразился об этом довольно ясно в примечании своем к моему «Рыбалке». Пока еще память не совсем мне изменила, мне кажется, что я мог бы осуществить на деле одну из утешительнейших моих мыслей и, может быть, надежды благомыслящих литераторов. Я сказал: память, ибо для приведения в действие подобного источника [нет ничего], кроме детского воспоминания звуков, которыми выражал я первые мои понятия. Многое забыто, многое припоминается...»

У літературі про П. Гулака-Артемівського неодноразово зустрічається характеристика його як «бездарного вченого й

відсталого професора-невігласа». Характеристика ця вимагає істотних застережень і роз'яснень. Щодо його вчених праць, то говорити про них нині просто неможливо — через практичну відсутність більшості самих праць. Наукові «заслуги» П. Гулака-Артемівського засвідчені в трьох його академічних промовах і магістерській дисертації.

Проте необхідно мати на увазі, що на початку та протягом усієї першої половини XIX ст. посада університетського професора не дуже відрізнялась від звичайної чиновницької. Основну увагу начальство звертало не стільки на вченість і педагогічні здібності професорів, скільки на «їхню відповідність меті служби». Таке становище відкривало широкі можливості роботи «вчену кар'єру» не науковими працями, але «відмінною службою». Саме цим шляхом і пішов П. Гулак-Артемівський — не через свою бездарність, а тому, що успіхи на чиновницькому полі діяльності приваблювали його більше, ніж успіхи наукові. Складні й запутані адміністративні обов'язки цілком його захопили, хитромудрі переплетіння різноманітних службових інтриг додавали йому нової енергії, живили його ослаблі з часом сили. Навіть пішовши на відпочинок, у відставку, він мріяв повернутися в університет — не викладачем, не професором, а ректором, тобто в першу чергу адміністратором.

Багато вчених-істориків першої чверті XIX ст., у високому рівні знань і суворості оцінок яких ніяк не можна сумніватися, неодноразово з похвалою і цілковитою повагою висловлювались про наукові праці М. Гулака-Артемівського, про його велику обізнаність з історією України, з мовою й

народною творчістю українського народу. Приблизно до кінця 1820-х рр. він і сам серйозно готувався зайнятися наукою, — поки не зрозумів, що швидше й простіше зможе досягнути «ступенів високих» іншими шляхами, поки не переконався, що адміністративні справи приваблюють його значно більше, ніж учені пошуки й дослідження.

Приблизно те саме можна сказати й про професорську діяльність Гулака-Артемовського. Наскільки можна судити про його лекції нині — за досить скупими і дуже суперечливими згадками колишніх слухачів, — він особливо турбувався про зовнішній антураж своїх виступів перед студентами і про особливу, піднесено-патетичну манеру викладу. Молодих студентів, окремих сторонніх відвідувачів ця піднесеність вражала. Старші й серйозніші студенти за блискучою мішурою урочистих періодів лектора помічали і застарілість матеріалу, і слабкість історико-критичного аналізу. І те й друге знову ж таки було наслідком не бездарності, а того ж захоплення П. Гулака-Артемовського адміністративною діяльністю, яка не залишала часу ні для чого іншого й зовсім глушила паростки наукових інтересів і захоплень, які існували в ньому замолоду.

Розповідь про адміністративні захоплення П. Гулака-Артемовського і його прагнення чинів була б неповною, коли б ми не згадали про його велику й напружену роботу в двох інститутах шляхетних дівчат — Харківському й Полтавському.

Вище згадувалось про те, що діяльність ця почалася ще в 1818 р., коли молодий вільний слухач університету розпочав викладання французької мови в Харківському інституті. 1827 р.

його було призначено інспектором цього інституту, а 1831-го він став завідувати учбовою частиною одночасно двох інститутів — і Харківського, і Полтавського. Збереглося його велике листування з одним із вищих керівників дівочих інститутів у Росії М. Лонгіновим. Листування це переконливо свідчить, як багато енергії, здібностей, наполегливості й виразного усвідомлення кінцевої мети своєї праці вкладав у виконання своїх адміністративних обов'язків Гулак-Артемівський. Ці листи свідчать про його постійну боротьбу з інститутськими начальницями, з насаджуваним там кумівством і самоуправністю, з деякими малокультурними педагогами і з їхніми вельможними покровителями, такими, як князь і княгиня Рєпніні.

Легко було б пояснювати (і це іноді робилося!) діяльність П. Гулака-Артемівського в дівочих інститутах кар'єрно-матеріальними міркуваннями. Це «легке» пояснення після більш детального розгляду виявляється, однак, невірним. Бо коли намагатися розцінювати службу в інститутах лише з погляду можливих вигод, то їх, правду кажучи, було не так уже й багато, — принаймні менше, ніж неприємностей і втрат різного роду. Перші тринадцять років він узагалі служив, не отримуючи платні, а з 1831 р. одержував 2000 крб на рік, але суми цієї ледве вистачало на досить часті поїздки до Полтави й тривале перебування там, далеко від родини. Навряд чи доводиться враховувати вартість дарованих йому діамантових перснів і золотих табакерок, хоч вони одні тільки й могли тішити самолюбство Петра Петровича Гулака-Артемівського.

Тут ми зустрічаємося ще з однією характерною рисою П. Гулака-Артемівського, яка багато що визначала в його

житті, у тому, що тоді називалося кар'єрою, — з його безмежним марнославством. Небагатого поповича радувало й тішило те, що він, завдяки самому собі й своїм покровителям, не лише «вийшов у люди», але й став відомим багатьом високочиновним і вельможним особам, що його знають, виявляють до нього увагу, а іноді й ласку самі цар і цариця. В одному з листів до М. Лонгінова, висловлюючи скаргу на свою надзвичайну перевантаженість різними справами по Харківському університету, на всілякі хвороби й нелади в родині, він разом з тим висловлює цілковиту готовність виїхати в Полтаву, якщо тільки буде сказано, що він їде «за височайшим повелінням», тобто за особистим наказом Миколи I. Ніяких матеріальних благ і переваг це «повеління» не давало, але самолюбство його тішило в найбільшій мірі.

Не будемо ідеалізувати службову й адміністративну діяльність П. Гулака-Артемовського. Звичайно, захоплення адміністративною діяльністю на шкоду своїм обов'язкам як викладача, разом з потягом до чинів, орденів, царських подарунків, — усе це аж ніяк не кращі прикмети епохи. Але цілком замовчувати їх було б невірною, оскільки ці риси допомагають багато що пояснити (не виправдати, а саме пояснити!) і в поетичній творчості П. Гулака-Артемовського, яка, звичайно, цікавить нас перш за все і більш за все.

Педагогічна кар'єра цілком захопила Гулака-Артемовського: він мав успіх у начальства, швидко здобував підвищення по службі. Уже в 1823 р. його призначили на ад'юнкта, у 1825-му він став екстраординарним професором, а 1828 р. — «за отличное трудолюбие, усердие к исполнению обязанно-

стей и познання» П. Гулак-Артемовський одержав посаду ординарного професора Харківського університету по кафедрі історії.

З професорської кафедри він навчав слухачів офіційної моралі, покірливості й відданості релігії й монархізму. Часто перед початком навчального року П. Гулак-Артемовський звертався до нових слухачів з дидактично-моралізаторськими промовами. 1 вересня 1828 р. у своїй промові професор навчав студентів любити наставників, бути покірливими перед волею царських слуг і мати надію на Бога.

Лекції з історії, які П. Гулак-Артемовський читав за творами М. Карамзіна, мало задовольняли студентів. Це було викладання за принципом і формою офіційної ученості. Професор говорив холодною, поважною мовою, високим тоном, пересипаючи розповідь церковнослов'янськими зворотами і виразами старогрецьких поетів і філософів. Згадуючи часи перебування в Харківському університеті, Костомаров в автобіографії писав з цього приводу: «Русскую историю читал П. Гулак-Артемовский, человек бесспорно с поэтическим дарованием, но в своих лекциях по русской истории отличался пустым риторством и напыщенностью».

Діяльність саме такого напрямку швидко зміцнювала авторитет П. Гулака-Артемовського. Переважило розуміння того, що «ступенів високих» швидше й простіше можна досягнути іншими шляхами. Тому адміністративні справи стали цікавити більше, ніж учені пошуки й дослідження. П. Гулак-Артемовський завжди прагнув бути на очах у начальства, завойовувати прихильність до себе високочиновних і вель-

можних осіб, шукав і знаходив «наймилолюбивіших покровителів».

Треба віддати належне П. Гулаку-Артемівському як адміністратору. Службові обов'язки він виконував чесно, сумлінно і цим досягав помітних «позитивних результатів» (О. Рославський-Петровський). Як декан і ректор університету, він не обмежувався лише точним виконанням покладених на нього обов'язків. Приміром, у 1830-х рр. в університеті ним були зніційовані для студентів під керівництвом професорів «учені бесіди, які збуджували діяльність думки і слова». Ставши ректором, П. Гулак-Артемівський з метою заохочення студентів до науково-літературних занять запропонував раді університету видати друком кращі студентські твори і кандидатські дисертації, виявляючи готовність у разі необхідності використати на це додаткову платню, яку він одержував за ректорську посаду. Рада не прийняла цієї «жертви», але підтримала його пропозицію. «Наслідком цього, — писав О. Рославський-Петровський, — був вихід у світ досить об'ємної книжки під назвою «Опыт в сочинениях студентов императорского Харьковского университета» (1846), яка свідчила не тільки про працьовитість і таланти тодішніх вихованців, але й містила в собі статті, не позбавлені наукового значення. Таким, наприклад, є трактат «О материальных средствах к письменному сообщению мыслей у римлян» — теперішнього директора цього ж закладу Г. С. Шведова».

Але, з іншого боку, адміністративна діяльність не дозволяла П. Гулаку-Артемівському, як свідчать сучасники, сер-

йозно зосередитись на педагогічній і науковій роботі, на якомусь одному предметі; тому лекції його не відзначалися особливою глибиною знань, хоч він і захоплював слухачів блискучим красномовством, «умінням і винахідливістю викликати і поживавити увагу своєї аудиторії».

П. Гулак-Артемівський, писав О. Рославський-Петровський, не залишив такого «міцного пам'ятника наукової своєї діяльності», якою міг похвалитися його попередник Г. Успенський, автор відомого «Опыта о русских древностях» (1811) та інших праць. Єдиним оригінальним науковим дослідженням П. Гулака-Артемівського була урочиста академічна промова (виголошена чудовою латинською мовою) в університеті в 1827 р., присвячена деяким «заплутаним питанням слов'янської давнини». Промова ця одразу ж привернула увагу багатьох спеціалістів, у тому числі й Московського товариства історії і давнини російської, яке обрало автора своїм членом (12 січня 1828 р.). У своїй промові П. Гулак-Артемівський виступив з критикою деяких положень М. Карамзіна в «Истории государства Российского», зокрема щодо «походження Литви від слов'ян», «єдиноплемінності литовського народу з російським», «значення слов'янського слова “страва”» та ін. «Зухвала критика» визнаного авторитета не завжди була науково обґрунтованою П. Гулаком-Артемівським, тож викликала різкі заперечення з боку деяких тогочасних істориків, зокрема С. Русова, який у своєму просторому «Разборе академической речи...» (1829) дорікав їй авторові за поверхові висновки і т. ін. П. Гулак-Артемівський історикові не відповів. Проте сам П. Гулак-Артемівський був переконаним прихильником і шану-

вальником М. Карамзіна і лекції свої будував майже виключно на основі його «Історії».

П. Гулак-Артемівський постійно цікавився подіями культурного і літературного життя, історією і творчістю українського народу, вів з цього приводу листування з українськими й російськими вченими — В. Г. Анастасевичем, М. О. Максимовичем, М. П. Погодіним, І. І. Срезневським, Г. П. Данилевським та ін.

Помітну увагу приділяв П. Гулак-Артемівський питанням міжслов'янських літературних взаємин, вивченню фольклору та етнографії слов'янських народів. Показовою у цьому плані є складена ним «Инструкция в руководство г. адъюнкту Срезневскому по случаю назначаемого для него путешествия по славянских землях с целию изучения славянских наречий и их литературы» (1839). Мандрівник, підкреслював П. Гулак-Артемівський, повинен особливу увагу звернути на «узнание характеристики славянских народов», їх побуту, звичаїв, мови, їх «увеселений», «преданий и поверий»; повинен здійснювати свої «ученые экскурсии пешком», «входит под мирную кровлю поселянина, сдружиться с ним душой и беседой и выпытывать от него все, что только напоминает в нем славянина...». Тут же він писав, що не можна залишатися «равнодушным к важным заслугам мужей, подвизавшихся с честью и пользою на поле славянской литературы», — Шафарика, Ганки, Лінде, Стефановича та ін.

У 1830-ті рр., коли на перше місце вийшли кар'єрні амбіції, П. Гулак-Артемівський відійшов від активної літературної діяльності, коли загалом змінилася суспільна атмосфера: на зміну

відносно ліберальному правлінню Олександра I прийшло адміністративне посилення періоду Миколи I та невдалі спроби заколотів і повстань, — сучасники, а за ними і дослідники відмічають «глибоке роздвоєння» душевного складу П. Гулака-Артемовського, злам у його психологічній і світоглядній позиції. Сучасники говорили про роздвоєння особистості поета: ніби це одна людина для себе, друга — для інших. Байдужий до розкоші, але прагнув нагород та визнання начальством. Постійно носив багато діамантових перснів на обох руках. Як згадували сучасники, навіть носив орден на домашньому халаті.

Цікавий випадок із життя поета пов'язаний із князем М. Г. Репніним: у 1830—1831 рр. князь хотів зарахувати його в регулярне військо козаків Полтавського та Чернігівського полків. Однак такі дії викликали в них «недоуменіє і ропот». Тоді князь удався до «личного нравственного воздействия на козаків П. П-ча», і він, за словами дружини, так успішно виконав це доручення, що сам Микола I називав його «мой милый дипломат». Далі ж кореспондент пише, що «чистая народная речь была для него обычным языком... он действительно был способен на такое публичное слово к народной массе, которое могло успокоить ее даже в минуты острых недорозумений и глухого ропота...».

П. Гулак-Артемовський мав педагогічний талант, завдяки якому вмів виявляти серед студентства талановитих молодих людей, підтримувати їх у професійному становленні.

Так, практикою серед професорів університету було взяття квартирантами своїх студентів. Двоє з них — М. Костома-ров і А. Метлинський — жили в Гулака на квартирі і замість

платити за житло навчали його дітей. Професор П. Гулак екзаменував так ліберально, що можна було не готуватися, згадував М. Костомаров. Дім професора стояв на околиці міста, далі — старий цвинтар, де юний М. Костомаров любив гуляти. Петро Петрович серйозно порадив йому гуляти у веселішому місці, щоб не нажити іпохондрії. Сам іще не забув, як легко в юності вмерти від печалі. Утім, саме філософське ставлення до смерті робило його поезію оптимістичною: якщо все одно вмирати, то треба добре нажитися на цім світі. У його віршах часто згадуються дівчата й горілка ллється рікою.

Мабуть, особисте спілкування з професором-поетом (хоча він і не завжди схвально відгукувався про його лекції) сприяло тому, що молодий М. Костомаров остаточно визначився: його вибір — історія... Мине час, і Микола Іванович напише: «Історія стала для мене безмежно улюбленим предметом; я читав багато історичних книг, задумувався над ними і прийшов до такого запитання: чому це у всіх історіях говорять про видатних історичних діячів, іноді — про закони та інституції, але при цьому нібито нехтують життям народних мас? Бідний мужик, хлібороб-трудівник, немовби і не існує для історії; чому історія нічого не каже нам про його побут, про його духовне життя, про його відчуття, спосіб вияву його радощів і печалі? Незабаром я прийшов до переконання, що історію треба вивчати не лише з мертвих літописів і записок, а й серед живого народу. Не може бути, щоби віки минулого життя не відбилися в житті і спогадах нащадків: треба лише пошукати — і напевне знайдеться багато чого, що досі упущено наукою. Але звідки почати? Звичайно ж, із вивчення руського народу; а оскільки я жив

тоді в Малоросії, то й почати з його малоросійської гілки. Ця думка навернула мене до читання народних пам'яток. Перший раз у житті дістав я малоросійські пісні видання Максимовича 1827 року, великоросійські пісні Сахарова і взявся читати їх. Мене вразила і захопила непідробна краса малоросійської народної поезії, я навіть і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу, настільки близького мені і про який я, на жаль, нічого не знав».

Квартиранти професора П. Гулака-Артемовського М. Костомаров і А. Метлинський у майбутньому, успішно склавши іспити, також стануть не тільки професорами університетів Харківського, а згодом Київського, а й відомими поетами, прозаїками, вченими-слов'янознавцями.

Будучи деканом словесного факультету університету (1838—1841 рр.), П. Гулак-Артемовський разом з колегами П. І. Кепшеном та А. О. Валицьким підтримав кандидатуру молодого вченого Ізмаїла Срезневського на пропозицію Міністерства народної освіти здійснити тривале наукове відрядження у слов'янські землі, щоб ґрунтовно підготуватися до роботи на новоствореній кафедрі історії та літератури слов'янських нарід («Инструкция в руководство г. адъюнкту Срезневскому по случаю назначаемого для него путешествия по славянских землях с целию изучения славянских наречий и их литературы», 1839). Результатом цього відрядження стала доповідна міністру народної освіти, в якій І. Срезневський зазначав: «Едучи с запада на восток по южным отрогам Карпатского хребта, в Ужгороде... путешественник слышит уже южнорусское наречие, господствующее

в народе». Носії цього наріччя, на його думку, «родные братья украинцев», і «житель Харькова может разговаривать с жителями Ужгорода, как разговаривает москвич с коломенцем».

З 1841-го і до виходу у відставку 1849 р. П. Гулак-Артемовський — ректор Харківського університету. Він продовжує підтримувати І. Срезневського, котрий за час відрядження сформувався як професійний вчений-славист, при складанні програми з нової дисципліни — «предмета історії та літератури слов'янських наріч», розрахованої на три роки навчання в університеті; при обранні його на посаду в. о. екстраординарного професора (1843 р.). Лекції професора І. Срезневського мали приголомшливий успіх. Ось що писав один з його харківських слухачів: «Студенти всіх факультетів... юрмами йшли слухати красномовство професора; найбільша університетська аудиторія... не вмщала всіх бажаючих. Новизна предмета, жвавість викладу, то захопленого і приправленого цитатами з Колара, Пушкіна і Міцкевича, то суворо критичного, не позбавленого гумору й іронії, — усе це збуджувало студентську молодь, усе це було таким незвичайним і ще ні разу до того часу не траплялося, як розповідали, на університетській кафедрі».

У цьому є заслуга і П. Гулака-Артемовського, який не виявив себе науковцем-славистом, проте проявив себе талановитим організатором наукової школи славістики в Харківському університеті.

У 1855 р. П. Гулака-Артемовського обрано почесним членом Харківського університету, а ще раніше — членом Копенгагенського товариства північних антикварів, членом-

кореспондентом статистичного відділення при Міністерстві внутрішніх справ, членом Королівського товариства друзів науки у Варшаві.

Отже, адміністративна діяльність приносила честолюбному П. Гулаку-Артемівському генеральські чини, численні подарунки від «найясніших осіб імператорського дому». На цивільній службі він дослужився до чиновника IV класу — дійсного статського радника (прирівнюється до військового звання генерал-майора, що давало право на спадкове дворянство його спадкоємцям), був нагороджений орденами Російської імперії: Святої Анни III, II ступенів, II ступеня з імператорською короною, Святого Станіслава II ступеня і Святого Володимира IV ступеня.

У педагогічній діяльності та житті П. Гулак-Артемівський лишався людиною виразно консервативних переконань.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Інспектор

Тривалою і плідною була праця в Харківському інституті шляхетних дівчат професора Харківського університету Петра Гулака-Артемовського. Спочатку він викладав в інституті французьку мову, у 1827 р. його призначили інспектором класів, а з 1831 р. він керував навчальною частиною і Харківського, і Полтавського інститутів шляхетних дівчат.

П. Гулак-Артемовський першим у Російській імперії запропонував вести викладання усіх предметів російською мовою замість французької та німецької, але його пропозиція була запроваджена лише в кінці 50-х рр. XIX ст. За тридцять один рік служби в Харківському інституті (з 1818-го по 1849 рік) П. П. Гулак-Артемовський тринадцять років працював без платні. Лише в 1831 р. за наказом імператора Миколи I він став отримувати щорічно 2 тис. крб.

У Харкові Петро Гулак-Артемовський подружився з Григорієм Квіткою-Основ'яненком. Другові він написав свій перший вірш «Справжня Добрість», надіслав йому байку «Пан та Собака». Ця дружба тривала до смерті Григорія Квітки-

Основ'яненка, який помер на руках Петра Гулака-Артемовського.

Гулак-Артемовський стає одним із соратників Григорія Квітки-Основ'яненка у справі відкриття та організації діяльності Харківського інституту шляхетних дівчат.

Перші інститути шляхетних дівчат в Україні — Харківський, Полтавський, Одеський, Керченський — постали виключно завдяки місцевій ініціативі, підтриманій царським урядом. Інститути шляхетних дівчат в Україні було засновано за аналогом відкритого у Санкт-Петербурзі (1764 р. з ініціативи імператриці Катерини II) при Воскресенському Новодівичому монастирі Виховного товариства для 200 шляхетних дівчат (так називався тоді Смольний інститут).

Дослідники мають різні думки стосовно часу заснування інститутів в українських містах: Харкові (1812 або 1818 р.), Полтаві (1817 або 1818 р.), Одесі (1828 або 1829 р.), Києві (1838 р.). Ці школи були невеликими. Бюджет інститутів шляхетних дівчат складався із коштів дворянства, допомоги уряду, приватних пожертвувань, прибутків міст, плати за навчання (у середньому 300 руб. за рік).

Створенню інституту шляхетних дівчат сприяли благодійні вчинки та співчуття освітній справі мешканців міста Харкова, зокрема невтомна діяльність братів Андрія та Григорія Квіток, П. Гулака-Артемовського.

З ініціативи дворянського Товариства благодійництва у Харкові було засновано інститут шляхетних дівчат. Основна ж заслуга в отриманні дозволу на відкриття навчального закладу належала видатному державному діячу, сенатору

Андрію Федоровичу Квітці, харківському предводителю дворянства (1810—1828 рр.).

29 квітня 1812 р. рада дворянського товариства на чолі з Григорієм Федоровичем Квіткою внесла пропозицію заснувати особливий інститут, в якому мали б виховуватися 20 дівчат із бідних дворянських та обер-офіцерських родин, щоб дати вихованкам педагогічну освіту, належним чином забезпечити засвоєння ними декількох корисних курсів наук, за допомогою яких вони могли б після закінчення інституту «здобувати собі шляхетний прожиток у маєтках багатих поміщиків для навчання їхніх дочок». Тобто щоб вони мали можливість та необхідні знання для праці гувернантками або домашніми вчительками у багатих родинах.

Перший дім, у якому розміщувався інститут, належав священнику Вознесенської церкви Василю Фотієву; він був розташований на Вознесенській площі (нині — площа Фейербаха).

У 1813 р. дім Фотієва вже став замалим, тому знайшли інший, пані Зарудної, з городом та садом, «через що вихованки позбавлені будуть, шукаючи місце для гуляння, ходити по вулицях та зустрічати непристойних статі та віку їх». Тут інститут знаходився до 1817 р., поки Товариством благодійництва було придбано два будинки з дворовими будівлями та садом у Дмитрієвському приході; у нове приміщення інститут перейшов наступного року, а до цього один рік знаходився в будинку Г. Ф. Квітки. Гроші, необхідні для купівлі будинку, були зібрані шляхом пожертвувань різними особами.

У 1829 р. імператор Микола I повелів віддати Харківському інституту будинок на Сумській вулиці, який призна-

чався для кадетського корпусу. В одному з приміщень була побудована церква Св. Марії Магдалини.

18 серпня 1812 р. в урочистій обстановці на загальних зборах Товариства благодійництва було затверджено статут інституту, написаний Афанасієм Івановичем Стойкевичем. Статут мав 12 положень — про навчальні предмети, які необхідно було опанувати вихованкам, про термін виховання в інституті — не менше 6 років; предмети виховання відповідно до важливості розподілялися на три відділення, або класи.

Г. Квітка, який очолював раду інституту, особисто добирив викладачів та вирішував усі організаційні питання. Зберігся його лист до харківського генерал-губернатора від 12 липня 1818 р., в якому Г. Квітка порушує проблему забезпечення дівочого інституту харчами, дровами, свічками. Письменник майже всі свої статки витратив на інститут. П. Гулак-Артемівський писав: «Палкий ентузіазм, невтомна діяльність та безкорисливість Квітки у здійсненні цієї корисної справи (мається на увазі утворення дівочого інституту в Харкові) поборили всі перешкоди».

З 1812-го по 1818 рік інститут існував як приватний заклад. Його функціонування було можливим лише завдяки безкоштовному викладанню в ньому вчителів інших навчальних закладів міста Харкова. Але подальше існування інституту на таких умовах стало неможливим. Виникла думка звернутися за допомогою до дворянства усіх малоросійських губерній і на базі Харківського інституту створити Малоросійський дівочий інститут. Ця ідея так і не була здійснена, а проблему матеріального забезпечення закладу вирішили

іншим шляхом. У 1818 р. завдяки турботам Г. Квітки Харківський інститут було прийнято під протегування імператриці Марії Федорівни. Це суттєво покращило його становище, адже від відомства закладів імператриці Марії щорічно стало надходити 3 тис. крб. Виявили інтерес до закладу і приватні особи.

Суттєвий вклад у розбудову інституту вніс ректор Харківського університету П. Гулак-Артемівський.

У статуті інституту було визначено зміст освіти. В ньому викладалися: Закон Божий (православного, римо-католицького та лютеранського віросповідань), російська мова та словесність, історія (російська та всесвітня), географія (вітчизняна та загальна), арифметика та основи геометрії, фізика (загальні основи), природознавча історія, французька, німецька, польська мови; малювання та каліграфія. Головною метою жіночої освіти вважалося підвищення моральності й придбання знань не стільки наукових, скільки загальних, «енциклопедичних», корисних у побуті. Саме тому велику увагу приділяли викладанню іноземних мов, дівчата вчилися музики, танців, світських манер, рукоділля. Музика, танці та іноземні мови були необов'язковими й викладалися за окрему платню. Інститут призначався для дівчат із бідних родин, яким навряд чи доведеться бувати у вищому товаристві, тому характер навчання і виховання мав бути суто практичним; це й обумовило необов'язковість вивчення іноземної мови, на відміну від Смольного інституту.

Досить своєрідними були правила вступу до інституту. Так, потрібно було надати, крім заяви, довідки про походження

(приймалися тільки дворянки) та стан здоров'я. Дівчата з фізичними вадами до інституту не приймалися. Наказ про зарахування до інституту підписувала особисто імператриця.

У 1818 р., коли інститут перейшов під опіку імператриці Марії Федорівни, було прийнято новий статут, термін навчання за яким складав шість років. Збільшилася кількість навчальних предметів, зокрема завдяки включенню іноземних мов — французької та німецької. Усі предмети було розподілено на три класи, кожний по два роки. Вихованки поділялись на штатних (їх було 20), що знаходились на повному утриманні інституту; пансіонерок, які платили на користь інституту встановлену суму — 655 карбованців асигнаціями; напівпансіонерок, які отримували в інституті тільки навчання.

Спосіб життя дівчат в інституті був доволі стандартним — заняття чергувалися з прийняттям їжі та відпочинком, молитвами. Згідно зі статутом, з-поміж вихованок обиралася чергова, яка стежила за порядком не тільки в класі, але й на кухні, про що звітувала начальниці. Статут забороняв рідним забирати дівчат додому до закінчення терміну навчання. Побачення дозволялися у вихідні та свята і тільки в присутності виховательки. Такий порядок зберігався в усіх інститутах до другої половини XIX ст., до того часу, коли почали засновуватися всестанові відкриті навчальні заклади для жінок. Крім дівчат, які навчалися на повному пансіоні, в інститут мали право приходити й напівпансіонерки та інші дівчата. Зважаючи на те, що інститути шляхетних дівчат були закритими закладами, допуск вільних учениць був нововведенням, яке започаткував Харківський інститут.

Інститут не тільки давав дівчатам необхідну освіту і виховання, але й опікувався їхньою долею. Наприклад, один із пунктів статуту передбачав розгляд прохань від бажаючих одружитися з тією чи іншою вихованкою, якщо у неї немає рідних. У цьому випадку дівчина отримувала матеріальну допомогу. Ці справи розглядав комітет інституту, який також допомагав випускницям у справі працевлаштування. Практично з перших років існування навчального закладу почала поширюватися практика залишати найздібніших випускниць в інституті помічницями наглядочок та вчительок. У 1816 р. виник навіть конфлікт, коли 15-річну випускницю залишили помічницею наглядачки з призначеною оплатою в розмірі 150 рублів. Марія Ружицька була з числа перших випускниць інституту, яка залишилася працювати в ньому. Звичайно, юній дівчині доволі нелегко було працювати на цій посаді зі своїми майже однолітками. Але з цим фактом довелося змиритися через нестачу освічених жінок у Харківській губернії.

В інституті існувала досить налагоджена система контролю за навчальною діяльністю вихованок. Екзамени проводилися не тільки наприкінці кожного року, але й щомісяця. Підсумкові екзамени проводилися в кінці червня і були публічними. У серпні на зборах колективу інституту відзначалися й нагороджувалися кращі учениці.

Одним з найболючіших питань інституту, як і всіх навчальних закладів того часу, було забезпечення їх кваліфікованими педагогічними кадрами. У цьому плані Харківський інститут шляхетних дівчат був у значно кращому становищі.

За статутом 1818 р. всі службовці Харківського інституту носили мундир та отримували передбачені законом для державних службовців права і матеріальне забезпечення. Для викладання наук та мистецтв рада інституту спільно з інспектором класів залучали наставників, «яких тільки можна було в Харкові відшукати». Завдяки існуванню в Харкові університету, колегіуму і гімназії викладачами інститут завжди був забезпечений; багато з викладачів виявили бажання викладати «по скудності коштів» без будь-якої платні, за що рада інституту була їм безмежно вдячна.

Основну частину вчителів складали професори Харківського університету, які викладали безкоштовно, вчителі чоловічих гімназій, а також студенти університету. У ньому викладали професори П. Гулак-Артемівський (перший викладач французької мови), С. Дочевський-Олександрович, Т. Степаков, В. Цих, М. Клобуцький, В. Лапшин та ін.

Як і всі інші жіночі навчальні заклади того часу, Харківський інститут зазнавав матеріальних труднощів. Особливо гостро відчувалася нестача грошей у 1812—1813 рр., тобто на початку заснування інституту. Так, сума утримання всього навчального закладу у цей період складала всього 14 104 крб. Начальниця працювала безкоштовно, на оплату праці її помічницям, придбання книг, письмового приладдя виділялося 3750 крб., на утримання двадцяти вихованок — 2881 крб., придбання одягу та речей першої необхідності — 986 крб., утримання приміщення інституту — 5960 крб. Тому для збору коштів проводилися різноманітні аукціони, на яких продавалися вироби вихованок. Наприклад, у 1816 р. завдяки такому благодійному заходу було

отримано 1720 крб. Після надання інституту статусу державного ситуація дещо змінилася. Якщо раніше основним джерелом прибутку була платня дівчат за навчання (з 1812-го по 1816 рік — 250 крб., 1817 р. — 300 крб., з 1817-го по 1821 рік — 500 крб., з 1821 р. — 655 крб.), то тепер держава також почала виплачувати допоміжні суми. Так, за період з 1827-го по 1830 рік інститут отримав від держави майже 20 000 крб. Приватні особи охоче вносили пожертвування на утримання навчального закладу. Серед них були А. Квітка — 10 000 крб., граф Каменський — 5000 крб., але найбільшим серед внесків було пожертвування від відомого на всю країну благодійника та мецената П. Демидова (20 000 крб.). Інституту навіть було дозволено за рахунок благодійних внесків придбати новий будинок вартістю 30 500 крб. Почали закуповуватися нові підручники та навчальні посібники, наочні матеріали, що стало запорукою якості освіти. Ці позитивні зміни сприяли тому, що з кожним роком збільшувалася кількість бажаючих вступити до інституту. Тому в 40-х рр. ХІХ ст. набір різко зріс (майже у десять разів) і, як наслідок, плату за навчання було збільшено (з 655 до 850 крб.). Авторитет Харківського інституту шляхетних дівчат зростав, випускниці його високо цінувалися не тільки на території України, але й усю імперію. Відповідно до цього держава збільшує фінансування інституту майже утричі порівняно з першими роками його існування.

Інститут доволі часто відвідували короновані особи та відомі громадські діячі, серед них Олександр І, Микола І, імператриця Олександра Миколаївна, Олександр ІІ, поет В. Жуковський та інші. Всі вони були дуже задоволені уст-

роєм інститутського життя, рівнем підготовки вихованок. Як уже зазначалося, це сприяло покращанню матеріальної бази навчального закладу, його фінансування. Так, у 1830 р. за наказом Миколи I інститут почав отримувати 6000 крб. щорічно. Але така увага мала і свої вади: постійний нагляд за життям інституту повністю ліквідував усілякі нововведення. Як наслідок цього — незмінність правил та програм інституту до 1855 р.

За 100 років існування інституту відбулося 72 випуски, його закінчили 2129 вихованок.

Дівочий інститут у Полтаві було відкрито за ініціативою Варвари Олексіївни Репніної, дружини малоросійського губернатора князя Миколи Репніна. Дочка міністра народної освіти графа О. К. Розумовського, вона активно взялася за складання проекту устрою дівочого інституту. Передбачалося утримувати його за рахунок дворянства: кожен шляхтич мав внести певну суму залежно від кількості селян, якими володів. Серед членів ради, що керувала інститутом, були відомий поет та громадсько-політичний діяч Василь Капніст, декабрист, засновник масонської ложі в Полтаві М. Новиков. Приміщення для закладу надав губернаторський маршал, член української масонської ложі «Любов до істини» Семен Кочубей. У листі до В. Репніної від 24 серпня 1817 р. він сповіщає про намір подарувати їй свій будинок у Полтаві з усіма приміщеннями і землею «для людинолюбних вправ». Але всіх бажаючих учитися було неможливо розмістити в наявних будинках. Вирішили зводити нове приміщення, а головою комісії з будівництва став сам М. Репнін. Із спогадів сучас-

ника, товариша по службі князя М. Репніна І. Сердюкова ми дізнаємося про скандал, що виник у зв'язку з цим будівництвом. Під час перебування М. Репніна за кордоном (1838—1842 рр.) граф С. Строганов доповів уряду про значні порушення — звітності не було, шнурові книги без печатки, взято за словесним розпорядженням М. Репніна з приказу громадської опіки 20 тис. крб. У зв'язку з цим на маєтки князя було накладено заборону. Справа закінчилася тим, що з усіх маєтків М. Репніна з 22 тис. селян йому залишився один Яготин з 5 тис. селян, а всі інші було розпродано комісією, щоб покрити нестачу. І. Сердюков вважав, що не могло бути й мови про зловживання М. Репніна. Сама ревізійна комісія оцінила цю будівлю в 465 тис. крб., з яких 200 тис. крб. надав уряд, 200 тис. крб. позичено в приказі громадської опіки, решта 65 тис. крб. витрачено з особистих коштів Репніних. Використання власних грошей для побудови приміщення Полтавського дівочого інституту виправдало М. Репніна в цій справі.

Знайти викладачів та інший персонал для Полтавського дівочого інституту виявилось складною проблемою. Траплялося, що предмет узагалі не вивчався через те, що не могли знайти викладача. Це пояснювалося тим, що приватні заняття в місті майже не практикувалися, а з освітніх закладів тут функціонувала лише чоловіча гімназія, пізніше — кадетський корпус. Директриса, інспектриса з навчальних питань та вчителька рукоділля були викликані з Парижа. Велику роль у доборі кадрів для інституту відіграв його інспектор П. Гулак-Артемівський, який також входив до вченої ради

інституту. Полтавчани відзначали його високий професійний рівень та безкорисливу турботу про підвищення освітнього рівня вихованок інституту.

Через несвоєчасні внески обіцяних дворянством грошей дівочий інститут у Полтаві став зазнавати значних матеріальних труднощів. На допомогу прийшов уряд, який погодився на перетворення закладу в державний з відповідним фінансовим утриманням.

Інспекторська кар'єра П. Гулака-Артемовського, на думку одного з дослідників, свідчила, що він від предків, очевидно, отримав у спадок нахил до мандрівного козацького життя: маючи велику родину, увесь час був десь у дорозі між Харковом і Полтавою.

Отже, за образною оцінкою письменника Б. Лавреньова, інститути шляхетних дівчат стали «інкубаторами освічених наречених».

Вагомий внесок у розвиток жіночої освіти в Україні зробив П. Гулак-Артемовський, який особливо багато сил віддавав упорядкуванню різних справ у Полтавському і Харківському інститутах шляхетних дівчат, дбаючи про те, щоб їхні вихованки одержали ґрунтовні загальноосвітні знання.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

У колі харківських романтиків

Романтичне зображення життя виникало паралельно з реалістичним ще в глибоку давнину. Проявилось воно у творах різних стародавніх жанрів: казках, легендах, міфах, ідиліях, пригодницьких повістях і романах, пізніше — у баладах, феєріях тощо. Назва цього методу з'явилася через багато віків; походить вона від слова «романський», що вживалося спочатку на означення творів, писаних не латинською, а якоюсь із мов романської групи індоєвропейської родини — французькою, італійською, іспанською, португальською, румунською.

У першій половині XVIII ст. в англійській літературі в слово «романський» почали вкладати інший зміст: це щось надприродне, незвичайне, дивне, таємниче.

Під впливом Великої Французької революції кінця XVIII ст. у Європі та Америці посилілися антифеодальний і національно-визвольний рухи. До того ж ідеали революції — «свобода, рівність, братерство» у буржуазному суспільстві не були втілені в життя. Капіталізм утвердив панування «гро-

шового мішка», нові форми експлуатації та пригнічення людини людиною, бездуховність, міщанство. Це викликало в прогресивно налаштованих колах тогочасного суспільства зневіру, розчарування, неприйняття існуючих порядків. Почалися пошуки нового ідеалу. Однак, гостро заперечуючи сучасний лад, передові люди невиразно уявляли собі той державний устрій, який міг би забезпечити щасливе життя всіх громадян.

В українському літературному процесі поширення романтизму припадає на кінець 20-х — 40-ві рр. XIX ст. Першими творами, що започаткували новий напрям, були поезії П. Гулака-Артемовського «Рибалка» та Є. Гребінки «Човен».

Літературознавці стверджують, що початок романтизму в українській літературі припадає на час публікації в журналі «Вестник Европы» у 1827 р. твору П. Гулака-Артемовського «Рибалка». Письменник указував на особливі причини, що спонукали його передати своєю рідною мовою баладу Гете «Рибалка»: «Хотів спробувати: чи не можна малоросійською мовою висловити почуття ніжні, благородні, піднесені, не змушуючи читача чи слухача сміятися, як від «Енеїди» Котляревського і від інших, з тією ж метою написаних віршів?»

Але провідна роль належить так званій харківській школі романтиків — гуртку, засновником якого був професор І. Срезневський. У різний час у ньому брали участь викладачі та студенти університету Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, О. Шпигоцький, П. Гулак-Артемовський, С. Писаревський, М. Петренко.

Гуртківці писали не тільки романтичні художні твори, а й наукові розвідки з проблем історії та філології, збирали зразки фольклору, друкували їх окремими книжками, видавали журнали й альманахи.

До романтичного напрямку належить творчість і таких письменників, як О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Забіла, О. Бодяняський, П. Білецький-Носенко та ін. Найвищого розвитку романтизм досяг у ранній творчості Т. Шевченка.

Початок літературної діяльності П. Гулака-Артемовського відноситься ще до навчання поета в Київській академії. Ранні твори він писав російською мовою, зробив кілька вільних перекладів із французької. У Харкові вперше звернувся до української мови, оскільки це місто на той час було одним з найбільших культурних осередків України. Харківський університет на той час став одним з найбільших культурних центрів. Тут започатковано перші в Україні літературні журнали «Харьковский Демокрит» (1816) та «Украинский вестник» (1816—1819). Серед співробітників журналу «Украинский вестник» був П. Гулак-Артемовський. Він став пробувати свої сили в оригінальній творчості українською мовою: пише байки, балади, прозові послання, критичні статті. Перші його твори — «Пан та Собака», «Солопій та Хівря», «Тюхтій та Чванько» — викликали великий інтерес не лише в читачів, а й у літературних колах. Про молодого викладача університету заговорили тепер, як про визначного українського поета.

Поет щиро цікавився українським літературним життям, підтримував широкі зв'язки з російськими, українськими,

польськими діячами культури. Петро Гулак-Артемівський всіляко сприяв поширенню в харківському товаристві творів українських поетів-романтиків, свободолюбних ідей А. Міцкевича, чим пробуджував інтерес не лише до вивчення польського, але й українського фольклору та історії.

Говорячи про П. Гулака-Артемівського і його зв'язок з гуртком харківських романтиків, не можна оминати увагою і його знайомство з відомим польським поетом-романтиком Адамом Міцкевичем. Знайомство двох творчих особистостей відбулося у грудні 1825 р., коли польський поет приїхав до Харкова побачитися зі своїм університетським учителем, професором Віленського університету Г. Даниловичем, переведеним до Харківського. Між поетами зав'язалася симпатія та порозуміння, наслідком чого став переклад на українську мову балади «Pani Twardowska» (під назвою «Твардовський»). Як стверджував товариш Гулака-Артемівського Данилович, «балада “Твардовська” в козацькому костюмі подобалася всім надзвичайно». Популярність переспіву засвідчує факт, що 1827 р. надрукований він був 4 рази, у тому числі в польському журналі «Dziennik Warszawski», куди послав його Данилович. В епістолярії Гулака-Артемівського знаходимо вельми прихильні й шанобливі характеристики класика польського романтизму: «Мої поважання й шана незрівнянному панові Міцкевичу», «Он (барон Дельвіг. — Авт.) мне сказал поклон от моего доброго знакомого г. Мицкевича»; «незабвенного, доброго моего знакомого Мицкевича». Приятельські стосунки між двома письменниками збереглися на довгі роки.

На жаль, успішно розпочата літературна діяльність митця швидко обривається. Захопившись адміністративною діяльністю, він забуває про літературну творчість. У творах 1830—1850-х рр. поет усе більше відходить від ідей своєї молоді музи. Т. Шевченко, який прихильно ставився до творчості П. Гулака-Артемівського 1820-х рр., у передмові до «Кобзаря» 1847 р., маючи на увазі такий надрив у світогляді поета, з осудом писав: «Гулак-Артемівський хоть чув (народну мову), так забув, бо в пани постригся».

Але поет через усе життя проніс палку любов до слова, до старості зберіг свій поетичний таланти.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Перший український байкар

Початок ХІХ століття ознаменований розвитком російської та української літератури, а журнали починають друкувати художні твори та переклади як вітчизняних, так і зарубіжних письменників. Студентська молодь під впливом популярної поезії Г. Державіна, В. Жуковського, І. Котляревського та ін. захоплюється віршуванням, переспівами і перекладами.

Зберігся аркуш паперу з уривком перекладу поеми «Налой», написаного П. Гулаком-Артемовським у 1813 р. Ця поема одного з найвизначніших представників французького класицизму Н. Буало належала до жанру героїко-комічних бурлескних творів. Окрім «Налоя», про інші ранні твори Петра Петровича нічого не відомо, але дослідники вважають, що такі твори існували.

На формування письменника мали вплив французькі та польські класицисти, яких він перекладав, а також просвітники.

Творчість Петра Гулака-Артемовського літературознавці поділяють на періоди: перший (1817—1827) — найплідніший

період у творчості поета, коли він переклав твори грецьких класиків (Горація), французьких і польських класицистів (Расіна, Вольтера, Красіцького); написав українською мовою поезії, байки, балади, прозові послання; здобув популярність після публікації байки «Пан та Собака»; другий період (1828—1849) — бурлескні переробки од Горація, ліричні поезії; третій період (1850—1865) — Гулак-Артемівський переклав українською мовою псалми, написав жартівливі послання до друзів, гумористичні вірші, оди, ліричні поезії, пісні («Де ти бродиш, моя доле»). Перша збірка поезій побачила світ лише 1877 р., вже по смерті митця. У цей останній період творчості П. Гулак-Артемівський написав низку цікавих поетичних творів. Це, з одного боку, невеликий цикл «переложених псалмів» (1857—1858), позначених філософсько-медитативним характером. Відштовхуючись від біблійних тем і образів, автор витлумачував їх у просвітительсько-гуманістичному дусі — виступає проти існуючого зла і кривди, возвеличує людську особистість, її природні права на земне щастя. Переспіви псалмів виконані у властивих тогочасній українській літературній традиції формах, часом у народно-розмовній і бурлескній стильовій манері. З іншого боку, це яскраві ліричні медитації: «Не виглядай, матусенько...», «Текла річка...», «Ой не вода клубом крутить...», «До Любки» (перекладена російською мовою А. Фетом) та ін. Написані в народнопісенному стилі, з використанням фольклорних тропів і ритміки, засобів синтаксичного паралелізму, вони відзначалися ліричною задушевністю й тужливістю, щирістю почуттів, свідчили про сталий інтерес поета до творчості народу, його моралі, мови, уснопоетичного віршування

і завдяки високій художній вартості користувалися (у списках) популярністю серед читачів.

Орієнтуючись у своїх художніх пошуках на досвід попередників, на досягнення сучасних йому прогресивних українських, російських, польських і чеських письменників, плідно використовуючи багатющі скарби фольклору, П. Гулак-Артемівський сприяв утвердженню реалістичних тенденцій в українському письменстві перших десятиліть XIX ст., засвоєнню ним нових стильових напрямів, нових жанрів, тематично-проблемного арсеналу, народної мови. Поет позитивно вплинув на демократизацію і громадянське спрямування літературного процесу в Україні, на розширення зв'язків національної словесності зі світовою культурою.

По приїзді до Харкова П. Гулак-Артемівський стає одним із постійних авторів щомісячного журналу «Украинский вестник» (протягом 1816—1819 рр.), в якому і дебютує 1817 р.

Журнал «Украинский вестник» виник за ініціативи І. Є. Срезневського, одного з професорів Харківського університету, а безпосередніми керівниками його перший час були письменник Г. Ф. Квітка й викладачі університету Р. Т. Гонорський та Є. М. Філомафітський. З часом Г. Квітка полишив керівництво журналом, а Р. Гонорський помер, тому протягом 1818—1819 рр. фактичним редактором «Украинского вестника» стає Є. Філомафітський, «магістр красних мистецтв і наук», який став близьким другом молодого П. Гулака-Артемівського.

На ранню творчість Петра Петровича мав вплив Я. Карнеєв, віце-президент Біблійного товариства в Петербурзі, масон-містик, який у березні 1817 р. замінив С. Потоцького.

Ставши харківським попечителем, він почав насаджувати в університеті православне благочестя. За словами сучасника, у себе вдома Карнеєв «влаштовував зібрання містиків, на яких сам читав і пояснював містичні твори», а ці зібрання відвідували «молоді ад'юнкти і кандидати університету», серед яких був і молодий П. Гулак-Артемівський. За словами того ж сучасника, «ці містики, по суті, не були містиками, принаймні більшість із них, а лише прикидалися заради користі... Наприклад, Артемівський-Гулак перекладе розділ із пророка Ісаї і прочитає його в зібранні гучно, виразно».

Після виходу в жовтневому номері «Українського вестника» за 1817 р. першого друкованого твору П. Гулака-Артемівського — російського перекладу з Ж.-Ж. Руссо «Ослепление смертных» — на сторінках журналу один за одним друкуються його вільні переклади й переспіви російською мовою з Дж. Мільтона, Ж. Расіна, Ж. Деліля, Горація, П.-Ж. Кребійона, а також перші оригінальні поезії: «Мудрость» та «Ее с-ву графине А. А. Г-вой». П. Гулак-Артемівський стає переконаним і послідовним класиком, прихильником французького й польського класицизму XVII—XVIII ст.

У ці ж роки П. Гулак-Артемівський виявляє глибокий інтерес до польського просвітництва, зокрема до визначного польського письменника І. Красіцького, якого порівнював з «бессмертным Ломоносовым и Державиным».

Водночас із російськими творами й перекладами П. Гулак-Артемівський пише й українські поезії. 17 вересня 1817 р. з'являється його перший український вірш «Справжня Добрість (Писулька до Грицька Прокази)», який за своїм змістом

є своєрідним посланням Г. Квітці-Основ'яненку, як одному з керівників Товариства благодійництва.

На існування цього твору вказав М. Петров, який процитував з нього кілька рядків та висловив припущення, «що воно було ніби схваленням Квітки, який залишив монастирське життя, і намагалось довести, що справжня добрість можлива і в мирському житті, при гармонійному поєднанні людських схильностей і пристрастей». «Справжню Добрість» пов'язують з активною діяльністю Квітки в харківському Товаристві благодійництва; діяльність ця забиравала всі його сили й увагу в 1812—1817 рр., викликаючи в одних захоплене розчутлення, в інших — люте обурення, як заняття, що нібито не личить дворянинові.

Але сам вірш не був надрукований і багато років зберігався в паперах поета, поки автор не подарував його одному зі своїх друзів із зауваженням, що цей твір «ніколи не був ні продовжений, ні закінчений». Але слідом за цим посланням на сторінках «Українського вестника» один за одним з'являються інші твори Гулака-Артемовського, які одразу ж принесли молодому поетові широку популярність серед українських читачів. Передумовами такої активної творчості Гулака-Артемовського рідною мовою стали декілька факторів: по-перше, прекрасне знання мови з раннього дитинства і, по-друге, великий інтерес до українського народного побуту, народної творчості, що його виявляли різні громадські угруповання в Харкові у перші два — два з половиною десятиріччя XIX ст. Саме в цей час у Харкові дуже часто — набагато частіше, ніж у подальшому, через двадцять п'ять — тридцять і більше років, — можна було чути на

вулицях, у домашньому побуті українську мову, народну пісню, спостерігати старовинні українські звичаї.

Перші поетичні виступи П. Гулака-Артемовського в друку українською мовою пов'язані з ім'ям великого польського поета-класика І. Красіцького. Широко освічена, передова людина своєї епохи, дотепний і злий публіцист, драматург, белетрист, І. Красіцький був проголошений своїми сучасниками-поляками «польським Вольтером» і «князем усіх поетів XVIII століття».

Загалом П. Гулак-Артемовський переклав близько десяти байок І. Красіцького. М. Зеров відзначав, що український поет використав байки І. Красіцького в трьох напрямках: у перших своїх переробках він розширював коротеньку чотири- чи восьмирядкову байку у велику сатиричну «казку»; пізніше він перейшов до байок «дещо поширеного типу, але без нахилу до сатири»; і, нарешті, дав зразки точних, так само, як і в оригіналі гранично стислих і скупих перекладів «байок-приказок».

Літературно-естетичні настанови П. Гулака-Артемовського-просвітителя знаходять конкретну реалізацію в його кращих байках та «писульках» і «супліках» — «Пан та Собака», «Солопій та Хівря», Тюхтій та Чванько», «Батько та Син», «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун», «Лікар і Здоров'я», «Дві пташки в клітці», «Рибка»...

У 1818 р. в журналі «Украинский вестник» була надрукована байка-казка «Пан та Собака», увійшовши в українську літературу як перший класичний зразок сатиричної байки. Використавши в «казці» фабульну канву однойменної чотирирядкової байки І. Красіцького (а також окремі епізоди з його сатири

«Pan nie wart slugi»), П. Гулак-Артемівський значно поширив її, збагатив колоритними побутовими замальовками, життєвими реаліями, комічно-драматичними колізіями, емоційним розмовним діалогом, увів моральну сентенцію тощо, а головне — переніс дію в українське середовище, актуалізував умовно-абстрактний зміст «першоджерела», тобто створив цілком самостійний твір нового, злободенного ідейно-тематичного спрямування. Головними передумовами написання «Пана та Собака» були насамперед активізація передової суспільної думки, піднесення народної самосвідомості, викликані переможним завершенням Вітчизняної війни 1812 р., настрої, породжені ліберальними обіцянками Олександра I щодо можливого скасування кріпацтва. Тому не випадково у байці «Пан та Собака» з просвітительських позицій порушується одна з кардинальних проблем соціального і політичного життя епохи — проблема кріпосного права. Перед нами недвозначно постає розгорнута в бурлескно-гумористичних тонах інвектива проти паразитизму, самодурства й розбещеності панства, сувора правда про рабське існування простих трударів. Увівши в байку гострий соціальний конфлікт, автор зображує характери її головних персонажів — і Пана, і Рябка — як представників двох протилежних суспільних «сфер» у реалістично-побутовій конкретності й виразності. Це вже не статичні класицистичні «портрети», не умовно-алегоричні маски (хоча алегоричним залишається увесь сенс байки), а життєві образи-персонажі, які розкриваються в динаміці — у діалогах, поведінці, у самохарактеристиках, а також в оповіді «простодушного» автора, який виступає стрижневою фігурою, що спрямовує увагу читача до

суспільного конфлікту. В усьому цьому, безперечно, виявилось новаторство П. Гулака-Артемівського як байкаря.

Літературознавці Б. Деркач і В. Косяченко називають байку найвидатнішим твором у спадщині поета: «Незважаючи на присутність у байці дещо натуралістичних рис у змалюванні окремих явищ, надмірного захоплення згрубілою лексикою тощо, вона була безсумнівним творчим здобутком поета. Антикріпосницька загостреність, яскравий народний колорит, свіжість сатирично-гумористичних барв у змалюванні тогочасної дійсності — ці риси ...сприяли збудженню і посиленню антикріпосницьких громадських настроїв, розвитку реалістичної байки на Україні. Саме починаючи з «Пана та Собаки» байка в новій українській літературі набуває чіткого соціального звучання».

1819 р. П. Гулак-Артемівський опублікував в «Украинском вестнике» ще дві байки — «казку» «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі» і «побрехеньку» «Тюхтій та Чванько».

У байці «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі» автор у гумористично-сатиричному плані показує жадібного та недалекоглядного Солопія, який, незважаючи на поради Хіврі, посіяв горох між пшеницею і житом, через що втратив і горох, і жито, і пшеницю, а сам пішов по світу з торбами. Поет, з одного боку, у лукаво-в'їдливій формі висміює панську нікчемність та егоїзм, недотепність і обмеженість деяких сучасників, що захоплювалися безглуздими прожектами господарських нововведень («як локшину варить для війська із паперу»), а з іншого — проголошує заклик до розумової, суспільно корисної діяльності як єдиний, на його думку, шлях

до добра й справедливості. У «казці» наявні реалістичні зарисовки селянського побуту, яскраві розмовні діалоги, фольклорні елементи, зокрема приказки і прислів'я, тощо, але загалом вона поступалася «Панові та Собаці» художньою майстерністю. Ця «казка» написана у тій же бурлескно-комічній манері, однак «простакуватість» у стилі (багатослів'я, вульгаризми та ін.) виявилася значно різкіше.

Побрехенька «Тюхтій та Чванько» стала відгуком на певні реальні події. Тут автор із властивим йому глузливым гумором картає «віршомазів»-графоманів, що своїми «творіннями» нікому не приносили естетичної насолоди. Тюхтія ніхто не знає, бо дев'ять років він пише в стіл, Чванько — пише, його друкують, але ніхто не читає. У доданій до «Тюхтія та Чванька» публіцистичній замітці «Дещо про того Гараська» П. Гулак-Артемівський, розвиваючи іронічний погляд на нікчемних тогочасних писак, виступає представником просвітительської орієнтації — настійливо проводить думку про необхідність проникнення митця в реальне життя і правдивого відтворення його відповідно до власного розуму.

У 1820 р. наступним кроком у поетичній діяльності П. Гулака-Артемівського стає невеличкий цикл байок-мініатюр: «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун», «Лікар і Здоров'я». За визначенням автора, ці «приказки», на відміну від попередніх байок, не виходять за межі вузько побутових тем, алегоричних повчань; написані вони у формі стислих поетичних гуморесок або розгорнутих прислів'їв, де ті чи інші життєві ситуації передаються у гранично лаконічній розповіді. За життя автора «приказки» не були опубліковані. Цикл байок-мініатюр засвід-

чив творчі пошуки поета, котрий згодом утвердив в українській літературі новий тип байки — байку-приказку.

З 1820-го по 1827 рік Гулак-Артемовський не написав жодного твору. Загальна політична реакція в країні, особливо після придушення декабристського руху, стала причиною відходу поета від реалізму не тільки у висвітленні громадських, а навіть і побутових тем. Поширення в російській і західноєвропейській літературі пасивного романтизму того часу захоплює і П. Гулака-Артемовського. Він шукає нових форм і нових художніх засобів, які б дали можливість заперечити звичайне, буденне через показ благородних почуттів, романтичних мрій і поривів.

У ці роки, як відомо з біографії поета, він влаштовував свою кар'єру. Всіма силами прагнув міцно утвердитись і в університеті, і в інституті шляхетних дівчат, не залишав думки про вчену діяльність, перекладав твори польських істориків, обробляв власні наукові праці, які, на жаль, не збереглися.

Як відомо, наприкінці 1819 р. перестав видаватися «Украинский вестник». У 1824—1825 рр. у Харкові почав виходити новий «Украинский журнал», де П. Гулак-Артемовський надрукував кілька поезій російською мовою в дусі перших своїх поетичних спроб, але жодного з українських творів. Можливо, тут відіграло роль негативне ставлення до творів молоді української літератури видавця «Украинского журнала» О. В. Склабовського.

1827 р. письменник ще раз повертається до жанру байки. Він пише байки «Батько та Син», «Дві пташки в клітці», «Рибка» (перша й остання були надруковані того ж року на

сторінках «Вестника Европы»). У них, як і в ранніх «казках», поет торкається часом громадянських мотивів.

У байці «Дві пташки в клітці» (старий снігур радий, що живе в клітці, бо все має, а молодий хоче на волю) Гулак-Артемівський, майстерно користуючись засобами алегорії, зоологічних уподібнень, чітко висловлює думку про те, що свобода краще неволі, навіть «ласої». Ідея твору, прогресивна за своєю суттю, не раз знаходила художнє втілення в інших байкарів (наприклад, у Г. Сковороди — «Чиж і Щиглик», у І. Хемніцера — «Волк и неволя», пізніше у Л. Глібова — «Вовк і Кундель»).

У байці «Рибка», позначеній стрімким розвитком дії, «трагікомічними» ситуаціями, є критичні випадки проти «великих» риб-хижаків, у яких «пелька й живіт» «з ковальський міх». Щоправда, автор закликає «малих» не заздрити «великим», а задовольнятися тим, що послала доля. У цьому виявилася обмеженість просвітительських поглядів П. Гулака-Артемівського. Цілком життєву основу має художньо вивершена байка «Батько та Син», де в дусі дотепного народного гумору висміяно схоластичну систему навчання в старій дяківській школі.

І останній цикл байок П. Гулака-Артемівського пов'язаний з творчістю І. Красіцького. Проте, як і раніше, український поет зовсім не повторював польського байкаря. Використовуючи його теми, мотиви, образи, Гулак-Артемівський художньо переосмислює, оригінально інтерпретує їх відповідно до своїх естетичних смаків, наповнює конкретно-побутовим національним змістом. Побудовані на реальному ґрунті, ці твори належали до іншого жанрового різновиду байки. За характе-

ром опрацювання традиційної фабули вони наближалися до усталеної на той час байки в російській літературі, творцем якої виступив І. Крилов.

Спираючись на багатющі надбання світової і російської байкарської культури (не оминаючи, зрозуміло, й попередньої української традиції), П. Гулак-Артемівський створив оригінальні вірші. У своїй поетичній практиці він випробує, по суті, всі найголовніші різновиди жанру, йдучи від просторої байки-«казки» Лафонтена та І. Хемніцера через байку-«приказку» І. Красіцького (цю традицію продовжив Л. Боровиковський) до класичної криловської байки, з якою згодом успішно виступив Є. Гребінка.

Жанр байки давав можливість поету, використовуючи власну спостережливість, фольклорні джерела (зокрема образотворчі елементи казки, приказки тощо), надавати своїм байковим персонажам соціально-конкретної визначеності, під алегоричним прикриттям змальовувати суспільні явища дійсності й оцінювати їх із позицій загальногуманістичних ідеалів.

Досконалість кращих байок П. Гулака-Артемівського сприяла донесенню авторської думки до широкого читача в усій її повноті. Свої байки він не випадково називав «приказками», бо саме з народних приказок було почерпнуто виключно точні, афористично стислі сатиричні образи. З приказок у байку вливався могутній струмінь гумору і словесних барв, народна мудрість щедро живила їх мораллю.

Ось чому ці байки мають непересічну цінність і цінуються нами вже не перше століття.

Петро Гулак-Артемівський першим у новому національному письменстві подав високохудожні зразки просвітительської реалістичної байки, чим активно сприяв разом з іншими кращими своїми творами демократизації й інтенсифікації літературного процесу в Україні.

Отже, байки П. Гулака-Артемівського збагатили українську літературу новими темами, образами та жанровими різновидами. Їм притаманні народність, реалістичність, побутова деталізація, подекуди — риси бурлескного стилю.

Водночас із байками П. Гулак-Артемівський створює і перші в українській літературі зразки балад у романтичному дусі — «Твардовський» та «Рибалка». «Твардовський» — переспів відомої балади А. Міцкевича «Пані Твардовська», написаної за фольклорним сюжетом про гульвісу-шляхтича, який запродав душу чортові. Подібні перекази про козака-гульгетя існували і в українській народній творчості; окремі мотиви, побутові деталі з них П. Гулак-Артемівський вдало використав у своїй баладі.

Порівняно з А. Міцкевичем український поет надає своєму твору яскравішого гумористичного колориту і досягає ще більшого комізму. Значно ширше, ніж А. Міцкевич, користується П. Гулак-Артемівський етнографічно-побутовим матеріалом, простонародною лексикою, фольклорними засобами образності.

Полемізуючи з романтиком А. Міцкевичем і використовуючи в баладі простонародні елементи, український поет ніби намагався показати, що народний колорит можна передати, не відмовляючись від принципів класичної поезики, що остання

аж ніяк не суперечить (а можливо, навіть сприяє) використанню в поезії народнопобутових деталей, народної мови, засобів народнопоетичної образності, саме тих елементів романтичної поетики, на які її прибічники наполегливо заявляли свої виняткові, незаперечні, з їхньої точки зору, права.

Національно-народного колориту надають баладі «Твардовський» вступ і фінал, украплення розмовних слів, пісенних висловів. Український колорит у баладі підкреслюється тут і такими реаліями, як шинок, шинкарка, музика (бандури, сопілка), горщик на полиці та ін. Не випадково М. Максимович, готуючи до видання збірник народних пісень, звернувся до П. Гулака-Артемовського з проханням подати свою баладу. П. Гулак-Артемовський був зворушений пропозицією вченого: «Обмежуюся на цей раз лише найсердечнішою подякою за поблажливість і приємну увагу Вашу до мого злиденного «Твардовського», якого я повністю доручаю Вашій опіці та благодійному захисту. Робіть з ним усе, що Вам здається потрібним, аби тільки це не пошкодило Вашій цікавій книжці». М. Максимович надрукував «Твардовського» в додатку до збірника «Малоросійские песни» (1827). Якщо не враховувати негативного відгуку російського поета і журналіста Ореста Сомова, вміщеного в альманасі «Северные цветы на 1828 год», балада принесла величезну популярність П. Гулакові-Артемовському. Вона поширювалася в рукописних списках, передруковувалася в журналі «Славянин» (1827), а також у «Дзенніку Варшавському». Високо оцінив баладу українського поета А. Міцкевич, який, «не шкодуючи свого авторського самолюбства, говорив, що малоросійський переклад вище оригіналу».

В іншому, романтичному, ключі написана балада «Рибалка», що також відзначив М. Каченовський: «Як у «Твардовському» витриманий творцем тон чоловічо-гайдамацький, так тут (у «Рибалці». — *Ред.*) вдається він до жіночого малоросійського способу висловлення». У баладі через живі образи й картини, захопливий сюжет розкривається не властивий раніше Гулаку-Артемівському романтичний світ.

Балада «Рибалка» — переспів балади Й.-В. Гете, рання творчість якого пов'язана з традиціями народної поезії, відзначена щирістю і безпосередністю почуттів. Це й приваблює українського поета. Зміст балади побудований на народних переказах про русалок з їх фантастичністю і таємничим колоритом. Її романтизм — у винятковості події (дівчина-русалка заманює хлопця в підводне царство), у чарівності героїні («Аж гульк!.. з води Дівчинонька пливе. І косу зчісує, і брівками моргає!.. Вона й морга, вона й співає...»), в умовному пейзажі, що підкреслює надзвичайність події в часі і просторі.

Зміна стилю П. Гулаком-Артемівським зумовлена і тією дискусією, що точилася навколо питання про можливості української мови і подальші перспективи розвитку літератури. Письменники передшевченківської доби змушені були теоретично і практично відстоювати саме право творити літературу рідною мовою. Справа ускладнювалася гострими нападами російської критики на кожну українську книжку. Авторами нападок часто були люди, які не вмели читати «ні по-малоросійськи, ні по-польськи, а розуміли й того менше». Застерігаючи себе від незаслужених критичних стріл, П. Гулак-Артемівський

випереджає їх «Писульками...» до рецензентів, видавців, редакторів журналів: то виправдовується перед уявними опонентами, то полемізує з ними, а то й вибачається. М. Каченовський у передмові до балади «Рибалка» повідомив читачів про одержаний від автора лист, в якому пояснюється причина звернення до української мови. «Згадавши про деякі особливі мотиви, — писав редактор «Вестника Европы», — що змусили його передати рідною мовою баладу Гете..., що між іншим і заради цікавості захотів він спробувати, чи не можна малоросійською мовою передати почуття ніжні, благородні, піднесені, не змушуючи читача або слухача сміятися, як від «Енеїди» Котляревського і від інших написаних... віршів? Вказуючи далі на деякі народні пісні малоросійські, на пісні найніжніші, найзворушливіші, він з благородною невпевненістю в успіху видає баладу свою як просту спробу». Спроба виявилася вдалою. Публікація «Рибалки» була знаменною як перший, серйозний відхід від бурлеску і перший крок до романтичного напрямку, а отже, і доказ здатності української мови не тільки розважати й смішити, а й розкривати внутрішній світ людини. П. Куліш, докоряючи новій літературі «котляревщиною», якою «маломало не згубили самі земляки свого новородженого слова», по достоїнству оцінив перші зусилля П. Гулака-Артемовського.

Услід за баладами «Твардовський» і «Рибалка» в тому-таки «Вестнике Европы» в 1827 р. були надруковані два вірші П. Гулака-Артемовського «До Пархома» — переробки двох од Горація; переробки ці були написані протягом двох днів, 4—5 листопада 1827 р. Через чотири з лишком роки (20—26 лютого 1832 р.) були написані ще три переробки.

У кінці 1830-х рр. об'єктом для бурлескних переробок П. Гулака-Артемовського стають твори староримського поета Горація, які своїми ідеями були співзвучні поглядам українського поета. Деякий інтерес до Горація виявився в Гулака ще в 1819 р. У журналі «Украинский вестник» за цей рік надруковано його прозовий твір «Дещо про Гараська», який являє собою пояснення до побрехеньки «Тюхтій та Чванько».

Поява двох переспівів Гулака-Артемовського з Міцкевича й Гете стала для української літератури дуже значним фактом. Переспіви ці відкрили й показали шлях дальшого плідного розвитку української поезії; вони стали прикладом і взірцем для поетичних спроб українських романтиків. Слідом за двома баладами Гулака-Артемовського з'являються, частково на сторінках того ж «Вестника Европы», аналогічні переспіви Л. Боровиковського, О. Шпигоцького, поширюються рукописи маловідомих або й зовсім невідомих наслідувачів, на зразок П. Науменка, М. Шрамченка й інших. На П. Гулака-Артемовського молоді українські поети дивляться як на свого вчителя, основоположника нового напрямку в українській літературі, як на суворого й справедливого суддю своїх поетичних спроб.

Проте сам Гулак-Артемовський не втримався на досягнутих рубежах і дуже швидко розчарувався в тих можливостях української поетичної мови, які недавно сам утверджував у листі до редактора «Вестника Европы». Про це розчарування не раз згадував Г. Ф. Квітка. Ще 2 червня 1834 р. у листі до М. П. Погодіна він повідомляв, що його «Малороссийские

повести” написаны в разрешение спора, що на нашем наречии нельзя написать ничего серьезного, нежного, а только лишь грубое, ругательное, кощунское».

Через кілька років, 15 березня 1839 р., майже тими ж словами він розповів про це й П. О. Плетньову: «По случаю был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать что-то серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе не способен. Зная его удобство, я написал “Марусю” и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться». І нарешті, ще пізніше, знову про те саме: «Чтобы доказать одному неверующему, что на малороссийском языке можно писать нежное, трогательное, я написал “Марусю”». Те, що в усіх цих випадках йшлося саме про П. Гулака-Артемовського, пояснила вдова Квітки, Ганна Григорівна, коли незабаром після смерті чоловіка на питання І. Срезневського «Як він дійшов до того, що почав писати малоросійським нареччям?» — відповіла: «Артемовський казав, що малоросійська мова груба, а Григорій Федорович написав “Марусю”».

В усіх відзначених випадках суперечка професорів Г. Квітки й П. Гулака-Артемовського не відноситься до якоїсь певної дати. Але, очевидно, її слід віднести до 1831 р. і пов’язати з виходом гоголівських «Вечеров на хуторе близ Диканьки»; поява цієї збірки, величезний її успіх у читачів, загострення у зв’язку з нею інтересу до української тематики — усе це загострювало проблему творчих можливостей української літературної мови.

Для самого П. Гулака-Артемовського суперечка з Г. Квіtkoю означала незадоволення своїми баладними спробами, —

це незадоволення спонукало його незабаром звернутися до переробок од Горація.

У 1850 р. І. Срезневським було задумане видання збірки, до якої мали увійти й українські твори П. Гулака-Артемовського, але видання так і не було здійснене.

У 1860—1861 рр. П. Гулак-Артемовський передав власноручно переписаний зошит «малоросійських побрехеньок» П. Кулішеві. Частина творів з цього зошита вийшли в світ в «Основі», але не в оригінальному своєму вигляді, а з редакторськими виправленнями П. Куліша. В обох випадках П. Гулак-Артемовський швидко відгукнувся на запрошення, незважаючи на те, що, як він писав, «найнеприємніший труд — зібрати й переписати», незважаючи на побоювання: «Чи пройдуть вони благополучно горнило цензури». Посилаючи І. Срезневському й П. Кулішеві свої «побрехеньки», П. Гулак-Артемовський робив, власне, те саме, що й багато разів перед тим, даруючи списки своїх віршів різним Лонгіновим, Вагнерам, Засядкам тощо.

Дуже рідко поет звертався до тем, не пов'язаних безпосередньо з колом його знайомих, і тоді з-під його пера виходили твори ширшого літературного інтересу: «До Любки» (пізніша — 1856 р. — спроба переробки оди Горація), «Упадок века» (переспів лермонтовської «Думи»), переспіви псалмів і т. ін. Але й у цих творах уже не було вогню поетичних шукань, колишнього експериментаторства, того прагнення до нового, яке відзначало ранні віршові спроби Гулака-Артемовського. Та й дуже небагато було таких віршів, що виходили за межі інтересів відносно вузького кола найближчого оточення поета.

У 1908 р. В. Доманицький писав, що «власне українська кар'єра Гулака-Артемовського скінчилася ще на студентській лаві, коли він випадково (за що потім, певно, гірко каявся) со-грішив «Паном та Собакою»... Пізніш, ставши професором і страшенним кар'єристом, П. Гулак-Артемовський зужив свій хист на komponування по-українськи істинно патріотичних од, панегіриків панам, од яких залежало ще якийсь орден дістати, та на плачі, чому ж не летить та «біла галка»... Не од таких людей брати приклад та запалюватися до праці на українській ниві!»

Звичайно, громадянськими доблестями П. Гулак-Артемовський похвалитися не міг, як, між іншим, не могли ними похвалитися й багато інших українських письменників того часу, за винятком, може, самого Т. Шевченка. Але, по-перше, коло поетичних інтересів П. Гулака-Артемовського зовсім не вичерпувалося підкресленими Доманицьким «одами» й «панегіриками»: поряд з ними, поряд з тими творами пізнішого періоду, що їх названо вище, можна пригадати низку його ліричних медитацій, в яких чітко висловлено захоплення рідною Україною.

Одним з останніх відомих нам віршів Гулака-Артемовського є його послання до І. Сливницького й П. Куліша («Козацька мати»), написане в зв'язку з виходом «Основи».

У 1840—1850-х рр. творчість П. Гулака набуває яскравого консервативного спрямування. Він виступає прихильником монархізму, проповідує покору, говорить про необхідність спокутувати гріхи перед царем і Богом. Характерними з цього погляду є також і переклади псалмів. У той же час в окремих творах — «Супліка до Грицька Квітки» та в післямові до

неї «Дещо про Гараська» — зустрічається критика спроб шаржування російської мови.

Чималу кількість поезій П. Гулак-Артемівський написав із приводу різних конкретних суспільних подій. У 1853 р. він пише вірші, відгукуючись на сучасні теми: «На победы русских над турками», «Рада султанові на гадку його перенести свій двір, прапор та сорочку Магометову до Адріанополя» та ін., в яких він глузує з турків, звеличує царизм і воєнну доблесть російських військ. У гумористичному глузливому плані написано і «Воззвание к Франции по случаю ее союза с Англией в 1853 г. против России по восточному вопросу».

Останній цикл поезій П. Гулака-Артемівського присвячений родинно-побутовим подіям, індивідуальним почуттям, переживанням. Поет висловлює почуття любові до своїх дітей («В Полтаву, моей милой Полинашке» — 1855, «До Любки» — 1856, «Синові моему» — 1857), до дружини («Моїй дружині» — 1836), звертається до друзів і знайомих з різного приводу. У циклі особистих віршів Гулак-Артемівський намагається використати народну поезію, її стилістику.

Останні п'ять років життя Гулак-Артемівський нічого не писав, а те, що писав у 1830—1850-х рр., друкувалося тільки після його смерті.

В історію нової української літератури початку ХІХ століття П. Гулак-Артемівський увійшов перш за все як новатор-байкар, який у кращих своїх творах продовжував реалістичні традиції І. Котляревського. Використовуючи скарби українського фольклору, його гумор, художні засоби, народну розмовну мову, поет створив і поширив жанр байки і

приказки, дав першу спробу романтичної балади. Ранні твори П. Гулака-Артемівського свідчать про намагання поета реалістично змалювати життя. Слідом за І. Котляревським П. Гулак-Артемівський у своїх творах живу народну мову збагачує новими поетичними формами, синонімами, прислів'ями, епітетами, порівняннями тощо.

П. Гулак-Артемівський був ініціатором створення перших зразків прози українською мовою, його починання в епістолярно-прозовому жанрі типу звертання, послання, пояснення були чи не першими подібними спробами в українській літературі.

За життя письменника не було видано жодної його збірки творів. Поетичну практику сам П. Гулак-Артемівський вважав випадковою справою і тому не надавав їй важливого значення. Майже всі його твори друкувалися в журналах «Украинский вестник» і «Вестник Европы». Першу спробу зібрати значну частину спадщини поета зробив П. Куліш, надрукувавши і пояснивши в «Основі» (1861, кн. III) дванадцять поезій. У 1877 р. було зроблено спробу уже окремого видання — збірки поезій. Таким виданням явився «Кобзар П. П. Артемівського-Гулака» з передмовою Ф. Піскунова. Вся ж літературна спадщина П. Гулака-Артемівського побачила світ лише у XX столітті — вийшло три повних видання творів поета, в яких зібрано всі його досі відомі і маловідомі твори.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

У відставці. Родина

1849 р. Гулак-Артемівський виходить у відставку, продовжуючи працювати інспектором інститутів шляхетних дівчат. Незважаючи на обрання почесним членом університету, звільнення він переживав надзвичайно болюче, але надіявся повернутися. Писав: «Була робота — була й охота, було діло — і робить кортіло, а тепер лежимо, їмо, спимо, встаємо та й знов лежимо. Чи ясно, чи хмарно — нам і так гарно. А хліба треба? Упаде з неба! А в небі не стане — жінка дістане».

Він усе більше «одомашнюється», поринає в побут, проводячи час у колі свого великого сімейства і продовжуючи слідкувати з великим інтересом за сучасними політичними подіями. Ще напередодні смерті він читав напам'ять цілі тиради з улюбленої ним «Енеїди» Вергілія (О. Рославський-Петровський).

Творча інертність Гулака-Артемівського зумовлена і суспільно-політичним становищем Наддніпрянської України. Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства літературне життя майже завмерло. За кілька літ не було опубліковано жодного рядка українською мовою. Тільки Кримська

війна (1853—1856), поразки російської армії навели місцеву російську адміністрацію на думку про нагальну потребу підняти патріотичний дух населення. Згадалися старі козацькі традиції боротьби з турками; почали публікуватися фольклорні романтичні твори, якщо в них була хоч згадка про боротьбу з турками. П. Гулак-Артемівський відгукнувся на цю подію віршами: «На победы русских над турками...», «На разбитие... турецкого корпуса...», «Совет султану...». Об'єктивну оцінку цим творам дав М. Драгоманов: «Гулак-Артемівський і за ним інші пішли писати «Сидить Абдул, губи надув» і т. ін. Невелику літературну, а ще менше моральну ціну мають ці вірші; але у свій час вони послужили збудженню української ідеї, як і формування «погонців» і «козаків малоросійських». Вони поміщались наївною провінціальною публікою і школярами у тетрадках рукописних творів коло поем Шевченкових — і усе-таки подавали ображчик, що українським словом можна говорити і про сучасні діла, котрі були в усіх тогді на гадці. Це був первий, хоч дуже недосконалий ображчик практичної української літератури... Лід, которий покривав українське слово і козацькі традиції, був проламаний: після «Абдула» виплинули «Записки о Южной Руси»... «Чорна рада»... «Проповіді» Гречулевича...».

В останні роки життя Гулак-Артемівський майже нічого не пише. Виняток складають хіба що посвяти своїм дітям («В Полтаву моей милой Полинушке», «Песня кормилицы Сонички», «Сыну моему»), дружині і приятелям («Запрошення на вечір з танцями», «Моїй жінці (На вечір з танцями у нас 21 січня 1856)», «На смерть Н. А. Купчинова», «До Варки»). Пишуться вони переважно у листах.

Був він людиною старосвітською, навіть за часів ректорства жив у простому дерев'яному одноповерховому будинку, що стояв на вулиці, яка виходила в поле. Про нього як сім'янина в Харкові ходили легенди, адже доля дітей у нього була на першому плані.

Петро Петрович був одружений двічі, від другої дружини Єлизавети Федорівни Панютіної мав «чуть ли не около 10» дітей (за іншою версією — 14), які вирізнялись незвичними іменами: Епільдафор, Смарагд, Клеопатра, Неоніла, Аполлінарія...

Джерела полишили нам і той факт, що після пологів дружина Єлизавета Федорівна, мабуть, пережила глибоку післяпологову депресію, навіть утратила пам'ять (тимчасова амнезія). У листах до М. М. Лонгінова Петро Петрович пише про жахливе горе, яке спіткало його дружину і всю родину: «Ужаснейшее несчастье сразило меня и совершенно почти уничтожило: обожаемая моя жена поражена страшным помешательством рассудка, происшедшим от испуга после родов. Все усилия врачей восстановит рассудок страдальцы — тщетны. Дети мои, и в том числе новорожденная, скитаются по чужим домам, и я едва перевожу дыхание». Про це ж нещастя трохи згодом Г. Ф. Квітка так писав М. П. Погодіну: «Петра Петровича постигло величайшее несчастье. Его молодая, прекрасная, добрая жена после первых родов вскоре после святой была испугана, отчего потеряла рассудок в точном смысле сего слова...». Але згодом одужала, пережила свого чоловіка, й бувало так, що сам Петро Петрович забував свої старі вірші, а вона їх пам'ятала.

А ще дослідники називають серед дітей донечок Сонечку та Полінушку, сина Клеоника. Якось Петро Петрович подару-

вав синові-студенту Клеонику портфель. До дарунка зробив віршовану приписку: «Колись, за Богдана Хміля, писалося й без портхвіля. А тепер вся сила в портхвілях, зате пишуть — як із похмілля!» Щоправда, Клеоник Петрович Гулак-Артемівський так і не приєднався до письменницької братії, він став талановитим скрипалем-віртуозом. Відомо, що Клеоник виїхав до Петербурга разом зі своїм двоюрідним братом Семеном Гулаком-Артемівським, який стане учнем Анрі В'єтана (1820—1881), відомого бельгійського скрипаля, педагога, соліста оркестру імператорських театрів у Санкт-Петербурзі, а згодом видатним співаком, композитором, автором першої української опери «Запорожець за Дунаєм». Сам Клеоник уславиться як композитор і скрипаль-віртуоз. 1903 р. розміщено некролог Клеонику Петровичу Артемівському-Гулаку. Він був головою з'їзду мирових суддів у м. Кишинів. Виявляється, що К. П. Гулак-Артемівський також учився у Анрі В'єтана, сам писав музичні твори і брав участь у створенні опери «Запорожець за Дунаєм». Усі свої статки Клеоник Петрович заповів використати на благочинні справи: розділити між різними навчальними закладами (не оминувши і Харківського університету), заснувати стипендії дітям бідних чиновників, а також виділити 10 000 крб. для Кишинівського музичного товариства.

На початку 1890-х рр. знаний на той час композитор Микола Лисенко ініціює організацію платного хору, з яким можна було б виїжджати на тривалі гастролі Україною. Старостою цього хору деякий час був Яків Гулак-Артемівський. «Концерти за час із 1890 до 1906 року включно, оскільки можу пригадати, відбулося від 50 до 60 та вечорів також до 50, — зга-

дує Яків Петрович, — причому концертів з п'ять відбулося під фірмою музичного товариства «Боян», котре в 1908 році зовсім припинило своє існування через брак коштів».

Він народився вже по смерті Кобзаря — у листопаді 1861 р. на Богуславщині. Про його долю маємо лише скупі відомості. Знаємо, що, закінчивши духовну семінарію, він протягом недовгого часу був священиком, пізніше переїхав до Петербурга, де із солдатів та чиновників організував український хор.

Музична діяльність Якова була помічена Миколою Лисенком, і він запропонував обдарованому юнакові вступити до Київського музичного училища. Навчаючись, Яків заробляв на шматок хліба роботою діловода в управлінні Південно-Західної залізниці. У Києві орендував великі квартири, звісно, не для себе, а для проведення репетицій хору Лисенка. Організуючи прогресивну інтелігенцію, він проводив у Києві славнозвісні українські вечорниці.

1886 року Яків Петрович уперше відвідав могилу Тараса Шевченка на Чернечій горі. Після смерті доглядача Кобзарєвої могили 1901 р. Яків переїхав до Канева і посів цю посаду.

Яків Петрович докладє зусиль для упорядкування території Чернечої гори — адже комусь необхідно займатися й такою прозаїчною, але вкрай необхідною справою. Особливо дошкуляють вода, що розмиває гору, та зсуви схилів гори. Яків Гулак-Артемівський звертається до Канівської думи із заявою про потребу упорядкувати поховання Кобзаря, умотивовано доводячи значимість цієї пам'ятки для України. Саме Якову Петровичу належить ідея завести Книгу для приїжджих на могилу Тараса Шевченка.

Ельпідафор Петрович Гулак-Артемівський був титулярним радником у Києві, почесним громадянином нашої столиці. Похований він на Аскольдовій могилі.

По лінії Петра Петровича Гулака-Артемівського його нащадки живуть не лише на Черкащині, а й у Франції, Києві, Львові, Одесі.

До смерті Петро Петрович ставився по-філософськи:

Людей питає, свій розум май!
Як не мудруй, — а вмерти треба!

І додавав:

«Як умру — я вам дулю покажу».

Коли це сталося, дружина написала на зворотному боці фотографії: «Помер тихо 1 (13 за ст. ст.) жовтня 1865 року під час ранкового богослужіння у церкві Покрови Пресвятої Богородиці, особливо люблячи це свято».

Поховано П. Гулака-Артемівського у Харкові. На місці колишнього цвинтаря тепер міський парк, але могила залишилася. Уціліла й надмогильна плита, на якій написано: «Памяти действительного статского советника П. П. Артемовского-Гулака. Скончался 1-го октября 1865 года. Преданная жена».

Після смерті П. Гулака-Артемівського дружина Єлизавета Федорівна переїхала до Фінляндії, придбала на березі моря невеличкий будинок, у якому доживала віку і померла. Лишилися деякі спогади, записані з уст самої Єлизавети Федорівни. Так, вона згадувала, що після смерті Петра Петровича до неї заїхав добрий знайомий покійного Олекса Стороженко й, оглянувши його папери, з дозволу вдови забрав деякі рукописи, можливо, найкращі й найцінніші.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Айзенишок І. Гулак-Артемівський П. // У кн.: Гулак-Артемівський П. Твори. — К., 1964.

Антологія української поезії. У 4 т. — К.: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1957.

Борзенко О. Сентиментальна «провінція»: Нова українська література на етапі становлення. — Харків, 2006.

Грушевський М. Історія української літератури. — К.: Либідь, 1993.

Гулак-Артемівський П. Поезії. — К., 1989.

Деркач Б. П. Гулак-Артемівський // У кн.: Гулак-Артемівський П. Поезії. — К., 1989.

Енциклопедія «Черкащина» / упоряд. Віктор Жадько. — К., 2010.

Жадько В. Український некрополь. — К., 2005.

Задорожня Л. Є. Гребінка. Літературна постать. — К., 2000.

Зубков С. Євген Гребінка. Життя і творчість. — К., 1962.

Історія української культури. — Т. 4, кн. 2. — К.: Наук. думка, 2003.

Історія української літератури ХІХ ст.: у двох кн. — Кн. 1. — К.: Либідь, 2005.

Історія української літератури, кінець XIX — початок XX ст. (у двох кн.). — Кн. 2. — К.: Либідь, 2006.

Куліш П. Приказки Гребінки (От іздателя) // Куліш П. Твори: у 2 т. — Т. 2. — К., 1989.

Литвин В. Історія України. — К.: Наук. думка, 2006.

Мариновський Ю. Гулаки на Правобережжі Дніпра: родовід і власність правобережних Гулаків з Артема: матеріали до біографії. Ч. 1. / Ю. Мариновський. — Черкаси: Вертикаль. Вид. Кандич С. Г., 2014.

Осипенко О. Дивосвіт С. Гулака-Артемівського / О. Осипенко. — Черкаси: ІнтролігаТОР. — 2013.

Федченко П. Петро Гулак-Артемівський. Євген Гребінка // У кн.: Гулак-Артемівський П., Гребінка Є. Поетичні твори, повісті та оповідання. — К., 1984.

Хропко П. Становлення нової української літератури. — К., 1988.

Чос В. Городище: велика історія маленького міста / В. Чос. — Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко. — 2011.

ЗМІСТ

<i>Розділ перший</i>	
Славний козацько-шляхетський рід	4
<i>Розділ другий</i>	
Городищина — мала батьківщина Гулаків-Артемовських	9
<i>Розділ третій</i>	
Городищенська Гулаківщина: «родинне гніздо»	19
<i>Розділ четвертий</i>	
Дитинство. Юність. Бурса. Академія	25
<i>Розділ п'ятий</i>	
Перше кохання	41
<i>Розділ шостий</i>	
Учитель	44
<i>Розділ сьомий</i>	
Студент університету	48
<i>Розділ восьмий</i>	
Професор. Ректор	57
<i>Розділ дев'ятий</i>	
Інспектор	73
<i>Розділ десятий</i>	
У колі харківських романтиків	85
<i>Розділ одинадцятий</i>	
Перший український байкар	90
<i>Розділ дванадцятий</i>	
У відставці. Родина	112
<i>Використана література</i>	118

Науково-популярне видання

КОЛЯДА Ігор Анатолійович
КОЛЯДА Юлія Ігорівна
КИРІЄНКО Олександр Юрійович
БИБА Євген Вікторович

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 22.12.15. Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 4,83.
Тираж 1500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

